

ЯН ЛИСОГОРКО.

ПРОРИВ

(Уривок з поеми)

Конкретно про дні,
про життя
і про смерть.
Слова не вирвеш
із наших пісень.
Впали плякатом
недоліки мет
на визерунки осель.
Наче слимак
До брудних стіж,
наче
нервовий сон...
— Ти!
— Зупинись!
— Не додав...
Стій!..
Шість і шістьсот!
Волосся жмут.
Білі хмарини.
В хлопчика клопіт—
дитяча біда.
Голуб утік,
розв'язались крила...
Хлопчику,
скільки
Донбас не додав?
Сльози в очах
та підійшов.
— Дядю не знаєшь?
Сість і сістьсот.
Дріт через нерви,
бо нерви, як скло.
Зайвого струму
не можна в прірву...
Видали Горлівці
чорний диплом,
видали ордер
прориву.

Кожен раз,
як спинялась кліть—
реп'яхом
припадав гудок.
Крізь людський
незвичайний дріт
бив живий
незвичайний ток.
Тільки зуби—
контрастний колір,
бо в обличчі
лягли пласти.
зачепилась тривога
колом
в тих,
що сьогодні йшли
на збори.
Щітка неба
чесала даль...
Навіть вітер
бреньчав втором:
— НЕ-ДО-ДАВ!
— НЕ-ДО-ДАВ!
— НЕ-ДО-ДАВ!!!
Він всотав
у клітини годи,
не один
накромсав вагон.
Підійшли
і сказали:
— Годі,
на соцстрах його.
Йшли о шостій...
... десятій.
... другій.
Рвалась звичка
раптово,
часто...

Недаремно
найближчим другом,
від народження
товстий пласт.
І виходив старий
в нарядку,
коли черга
кресала двір...
Та:
даремно в шахтарський ряд
уплітався він.
Всюди книжка.
Брудний папір
ще безліч
майбутніх
пенсій...
Хіба ж можна
в старій гарбі,
коли друзі
в експресі.
Естокада тягла слова,
Тільки в небі
осінній шовк...
... — Зупинись!
— Недодав...
Шість і шістьсот!
Пропікає
пенсійна книжка

заялозену бронь штайн...
— Я не хочу
у кляси
знижки!
Ні!
Чув, як билась
струна прибою
в грандіозність
кримезних брил.
Там,
у грудях
туга і болі,
там,
у грудях,
був теж
прорив...

Коли ранок
проміння сіяв
І розкреслював
чорні кола,
Він змінив
свій мандат
пенсійний
на:
розрахун-
ковий.

ХУРТОВИНА

(Уривок з повісті)

Наприкінці жовтня в повітрі закрутились сухі сніжинки. Вони падали на землю шпичастими зірками. Білими смужками вони залягали в ярках і видолинах. Ранками калюжки затягались крихким склом. Тонко дзвеніла земля під ногами в бійців. Вона звучала, як стиглий кавун.

Коні почали обростати густою шерстю. А люди, ловлячи денікінців здирали з них, як шерсть, англійські шинелі, штани і теплу білизну. В лавах часто-густо рябіло зеленаве англійське умундирування.

Листопад приніс з собою міцні морози й бадьорі новини. Затріщала денікінська добровільна армія під ударами двох міцних кулаків кінноти. З сходу йшов мішаний корпус з донецької молоді й нашвидку посаджених на коні ленинградських і тульських металістів і ткачів. Полки цього корпусу ведені революційними унтерами й керовані партією через більшовика-металіста, розбили в відкритім бою під Вороніжом два корпуси білокозаків — корпус Мамонтова й корпус Шкуро.

З півночі на південь вогневою стрілою пронизував білих, вриваючись їм у глибоке запілля юний, двадцятидворічний маршал, юної дворічної републики — Віталій Примаков. Сміливі рейди його загартованих партизан, керовані міцними більшовиками, розгромили кращі гвардійські полки генерала Денікіна. Став червоний Орел. Денікінські газети вже більше не писали афішними літерами: «Орел — орлам». Зробився радянський — Вороніж. Чекав на свою чергу Курськ. Десятки тисяч українських робітників і селян робітничо-селянської армії кинули гасло: «дайш Україну».

Кінполк зупинився в одному селі неподалік Касторного. Здавалось, село було порожнє. Коли-не-коли скопюрбившись від холоду й хитаючись з боку на бік, пробіжить сусіда до сусіди. Пройдуть каптенармус з комісаром села, збираючи овес для полка. Кіннотники, стаборившись біля криниці, напували коні з обмерзлих відер.

Вулицею зі сходу влетіла в село пісня:

По Дону гуляє, по Дону гуляє,

По Дону гуляє, козак молодой...

Незабаром в село влилась і колона. Спереду, в чорній волохатій киреї на гнідому коні, що розтягався, як гума, сидів міцний чорнявий вусач. На ньому чорна папаха без ніяких значків. З лівого боку на киреї висіла величезна, зв'язана бантом брудно-червона стрічка. Він часто оглядався і грізно й самозадоволено оглядав лави, що йшли ззаду.

За вусачем потяглася величезна кількість волохатих голів. З-за рогу без кінця-краю випливав потік волохатих шапок і сухих рослявих коней.

Верхівці були в хутряних кожухах. Хутряні закоти своєрідного умундирування горіли мосяжево-золотавими плямами. Зрідка рябіли двобортові шинелі з офіцерського сукна. Спереду й позад вершників височили щільно набиті тороки.

Відрізняючись від інших вершників, були в колоні й бійці в селянських коротких піджаках з гвинтовками на мотузках, на низеньких селянських конях.

З дворів виходили червоноармійці кінполку. Тут були «драгуни», «чорти» й «генштабісти». Вийшов і командний склад. За перелазами стояли купками дівчата й хлопці. Дорослі, ставши серед дворів, також стежили за кіннотою.

Коні, що їх напували «драгуни», кинувши пити, стежили пильним оком за тим, що на цей час цікавило й людей.

Колоні не видно було кінця-краю. Йшла за лавою лава, за ланкою ланка, за чотою чота, а кінця все не видно було. З-за заворотів вливалися на вулицю все нові й нові ланки. Коні були уквітчані не менш, як люди. В гривах і чубках метлялись яскраві стрічки, а під сідлами, ловко облягаючи кінські крупи й плечі, вигравали шовковими переливами коштовні ковдри.

Такими ж ковдрами вкриті були й кулемети, що тяглися за колоною нескінченною валкою. «Максими» під грубими ковдрами видавались, як величезні свині. На тачанках, поряд з номерами сиділи в чоловічих кожухах і папах жінки, нічим не відрізняючись від інших бійців. Їх можна було визнати з подовгуватих облич та закачаних рукавів.

— Яка дивізія?—спитав, ідучи, Чміль.

— А тобі інтересно?—Іди сіра порція, частин не навчився пізнавати.

З лав уже сипались привітні відповіді й Чміль не встигав їх ловити.

— Ич, личак, полка не може полічити!

— А ще й у острогах!

— Тобі б у піхоту—«лівой-правой, хрін кудрявий».

— А дивізію поки врахуєш, разів десять штани доведеться скидати!

— Чого задаєшся?—відповів козак Чміль.—Що ти з генералами під одним тином сидів? Адже ж тої самої сірої породи, що й я.

Бійці з колони реготали й дивились на червоноармійців «Українського полку» звисока.

«Чорти», «драгуни» й «генштабісти» дивились широкими очима на цих веселих, бадьорих, самовпевнених вершників, на їх росляві коні, на вкриті ковдрами кулемети, на теплий, надійний одяг і в очах їм світились вогники задрощів.

Партизан з ескадрону «чортів», напугавши коня, розсердившись нізачого, лаяв його.

— Пий, занудо, дармоїде!..

Здавалось кожен борець порівнював себе з тими, що йшли, і навіть на своїх командирів дивився з меншою повагою.

У вікні стояв Парусов. Ялозячи вусами заплакану шибку, він дивився байдужим поглядом на полк. Поряд, не кидаючи кужіля, дивилася в вікно стара бабуса.

Демін перший раз за своє життя бачив таку строкату картину, що врагичувала цією строкатістю. В кожному ескадроні було до 150—200 вершників, майже стільки, скільки в усьому Українському полку.

Вусач, тріснувши киреєю, кивнув до Деміна. Демін поволі підійшов до нього.

— Якого полку?—спитав вершник.

— Українського кінного.

— Щось не чув,—здвигнув плечима вершник і повернувся до ад'ютанта.— Ей, ад'ютанте, а ти чув?

— Ні, не чув,—товаришу Біблія.

Ад'ютант і Біблія пробачливо посміхнулись.

— А ви відкіля й куди йдете?—зацікавився Демін.

— Ми, юначе, йдемо з Вороніжа, а забиратимемо Касторну. Так, юначе, й перекажеш своєму командирові полку.

Демін, зачувши це з уст вусатого вершника, перший раз відчув себе тим, чим може відчувати себе людина двадцяти двох років. Він відчув себе зовсім підлітком, порівнявши себе зі ставним вершником, який так поблажливо назвав його, комісара полку, юнаком.

Не попрощавшись, Біблія рушив вперед свого скакуна.

Демін дивився вслід цьому владному смуглявому командирові, що був вщерть начинений якоюсь особливою самовпевненістю. І він співставив беззбройну постать Парусова в цивільному пальті й кашкеті. Рівне, безстороннє, безініціативнє красиве обличчя командира полку. Подумав і про полк, що в кращім разі, міг зватися ескадреном. Він перекидав у пам'яті всі події в полку й не міг згадати жодної видатної. Він, як і бійці, відчув себе маленьким, в порівнянні з тими, що пройшли селом, особливо з тими вусачем, що їхав поперед колони. Все, що його оточувало, здалося йому непомітним і мізерним.

За останній час між ним і Парусовим зайшли рівні, ділові стосунки. Парусов, як і раніше, давав лише технічні вказівки і керував оперативно-технічною стороною. Кожний ескадрон, як і раніш, мав своє власне обличчя й особливості, й цілий полк був лише формальна сукупність трьох бойових одиниць, а не цілий бойовий організм з притаманними йому особливостями й власним обличчям. Він носив у собі всі негативні риси всіх трьох ескадронів, але не бувши чимось цілим, не засвоїв собі жадної з позитивних властивостей.

Ретельно й точно полк переходив з місця на місце, змінював стоянки, вступав, розташовувався, висилав роз'їзди, займав і залишав позиції.

Не раз він ставав на бій із денікінцями, але щоразу кожний ескадрон робив по-своєму, виконуючи своє маленьке завдання, маючи свої маленькі

невдачі й маленькі успіхи. Не було так і разу, щоб завдання всього полку злилось в одне велике завдання, щоб успіхи окремих ескадронів злились в один загальний великий успіх.

В полку були ескадрони, були командири й політробітники, були партійці, були загартовані в багатьох боях партизани, дисципліновані червоноармійці, але не було в полку доброї голови.

Як зубці в трибку, чіплялись одна за одну думки в голові у Деміна. Він обернувся й побачив хвіст колони, що від'їжджала. Він ще раз відчув міць полка, що пішов на Касторне.

**

Під шипахами підків хрупотіла мерзла земля. Полк виступав з села. Десь недалечко, на південь, на Касторне часто гупали гармати, розкочуючись голосною луною в морозному повітрі.

Радянський кінний корпус наступав на Касторне, обходячи його глибоко зі сходу. З заходу йшов 12-й полк Української стрілецької дивізії. За його лівим крилом посувався кінполк.

Особливо гарячий бій загорівся на рівних, як морська гладінь, східних підступах до станції. Яскрава й дзвінка багатотисячна кіннота декілька разів кидалась в атаку. Білі бронепоезди гули, ніби били не з гармат, а в свої чавунні стіни.

«А-а-а»—вили гарматні і в тон їм скитським ревінням ревіла червона донецька молодь товариша Біблій. Їх не лякала сталь закованих у броню бронечудищ, бо вони знали, що не раз така броня вгиналася під навалом їх хоробрости.

Перший раз тут на цих російських рівнинах повзли англійські танки. Один з них швидко закривів, збитий гарматнем товариша Біблій.

Стрільці 12-го українського полку, в якому було більш, як половина старих партизан, що пам'ятали ще начдива Глибенка, йшли, як і завжди, не згинаючись. На їхнім участку не так скаженіли білі гармати. А все ж, то там, то там чорним дьогтем бризкалась мерзла земля. Один боєць падав, а десять-двадцять йшли так само—не згинались, не лягали.

Спереду, зліва, уступом, висунувшись на півкілометра наперед, біг швидко батальйон українців. Поступово постаті бійців почали розтавати знизу, починаючи з ніг, і за півхвилини від бійців залишився лише ряд голів, що вирізнялись на снігу, як футбольні м'ячі. Потім і вони скотились у балку.

За дві-три хвилини, вони вже, як олив'яні салдатики, дерлися вгору на схил вибалка. Ще півхвилини і їхні чорні силуети вирізняються на сірому тлі сірого, як обтинкового, неба.

Але тут трапилось щось незрозуміле, з-за їхніх спин, як величезні собаки, вискочили чорні, волохаті вершники. Стрільці обернулись. Дехто стрільнув разів зо-два. Не рухались курки. Кров застигла в жилах. Пальці скував мороз, як обручами. Вказовий палець, торкнувшись гачка, не гнувсь в суглобі. Волохаті шкуровці обліпили батальйон. Стрільці кололи багнетами коней. Смерть дивилася партизанам в очі.

Ззаду на півкілометра зупинились ще два батальйони полку, як загінютизовані. Ошелешені, вони не спроможні були ступити й кроку. Бійці не наважувались рушити з місця. Загартовані в боях, партизани зустрічали кінні атаки донців стоячи, на багнети, а тепер стояли, дивлячись дикими очима на оточених товаришів і не знали, що робити.

На пригорку швидко роздягались оточені стрільці. Шкуровці рвали з рук шинелі, сорочки, картузи, чоботи. На площині, рівній, як стільниця, стояв гурт оголених людей, трусячись від холоду й страху.

З-за другого батальйону виїхав наглоп дзвінкий зелений фургон. Повернувшись задом до полку, він став, як уколаний. Схопивши обома руками ручку кулемета, стояв на колінах боєць. Він був у шинелі й темнозеленим кашкеті. Вуха були зав'язані білою хустинкою. Боєць, скерувавши люфту кулемета на командира полку, кричав надпоривно:

— Ми-хай-лов-ський, гроб твою мати!

Усі бійці дивилися на кулеметника готовими впасти, розгубленими очима..

— Ми-хай-лов-ський!—кричав ще дужче боєць—Ти в нас був цар і бог! Ми тобі дозволяли стріляти на нас, бити, вбивати! Думали, що ти—наш бог! А в тебе перед очима рубають наших братів, товаришів, а ти ж куди дивишся? Уб'ю, застрелю, як падлюку.

В кулеметника налились кров'ю очі, а на губах висіла сосульками сліна.

Командир полку розгубився. В нього раптом обвисли губи і він кволював, як мала дитина, повторював:

— Войтюк, кинь, перестань! Войтюк, щось придумаємо, зажди, придумаємо...

Вдалені, за станцією, гупали Денікінові гармати й ревіли червоні донці товариша Біблїї.

З-за колії вискочили коненята «драгунів». Пиндик, качаючись, як опукка, на круглястому, відгодованому коні, вів ескадрон в атаку. Ще далі йшли рессю «генштабісти» на чолі з Троповим. За колією на переїзді стояли дві гармати, додані кінполку. Чи то в резерві, чи то охороняючи гармати, причаївся за будкою ескадрон колишніх «чортів»

«Генштабісти» були ніби прив'язані до Пиндикового ескадрона. Коли Матрос ішов широким галопом, то прискорював ристь і Тропов. Коли ж Пиндик збавляв ходи, то повільніше йшли й «генштабісти».

Фургон, кулеметника Войтюка, провалився в балку. За ним звалились туди й стрільці з Михайловським.

Шкуровці нечисленним табуном рушили на «драгун». Ріденька ланка ескадрона повернула. На півкілометра назад повернув і Тропов зі своїми «генштабістами». Шкуровці оскаженіли і як волохаті чорти гналися за Пиндиком, ніби хотіли помститись, що не встигли скінчити справи з оточеними бійцями.

Парусов стояв за будкою під старим деревом і стежив за гонитвою. Тут же за тином, з польовою книжкою й оливцем в руках, разом зі штаб-

ними ординарцями був і Кнафт. Він писав якесь розпорядження, і на пошви́ст заблукалих куль рвучко втягав голову в плечі. Рука переставала слухати й виводила на папері якісь незвизнані знаки.

Поволі почав відходити Парусов назад. Він висунув на допомогу Пиндюкові ескадрон «чортів». Але було вже пізно. На переїзд вискочили вже кудлаті вершники. Гарматники, взявши гармати на передки, звисли на лафети, як вивірки. На галопі вони посилали шкурівцям гарматень за гарматнем. Перший раз в історії артилерійського мистецтва вживали такого способу стріляти.

Гармати летіли вільним маршрутом, не чіпаючи ворога. Вони летіли в мерзлу землю, в простір і хмари. А в хмарах, як розстріляне, кудлатіло каламутною плямою сонце.

Демін скакав поруч із скаженою гарматою, стежачи за цирковими трюками кінних артилеристів. Час від часу він зупинявся, заспокоював охопленого табунним інстинктом коня, що рвався за ескадроном, і стежив за грізними чорними киреями, що скакали вперед. Ось він бачить їх червоні, налиті кров'ю і люттю обличчя. Клинки блищать холодним, невмолимим блиском. Кінь, ніби відчуваючи небезпеку, рветься з рук і намагається повернути назад. А Демін, чи то бравуючи, чи то перемагаючи те жахливе чуття, що народжувалось від наближення цих страшних звірів, навмисне стояв на місці.

На триста кроків він почув постріл з козачого коня. Кінь рванувся, захрип і по його плечі швидко потекла яскрава липка рідина.

Страшний жар шугнув Деміну в голову. На півхвилини стемніло в очах. Він ждав—от-от упаде кінь і на нього навалиться з невимовною люттю й злобою шкурівці. На мить блиснула підла думка: «а чого ти поліз наперед. Чи не міг ти бути з командиром? А який чорт взагалі потягнув тебе сюди, в саме пекло? Служив би собі при політвідділі дивізії».

Демін з отидою відігнав від себе ці думки. Він тут же згадав ніч у Тартаку, тмяно освітлену кімнату, витягнуту бліду Вікторію, Кузнецову і комісара дивізії, що з такою певністю поклав йому руку на плече й сказав: «Демін буде комісар полку».

В цю смертельну хвилину він найяскравіше відчував на плечі руку людини, що здійснювала могутню волю більшовиків.

В голові стукав тупіт козачих коней. Демін погладив Сірого, легенько притиснув йому боки, ніби боявся зробити боляче. Сірий повернувся, потянувся і з такою силою погнав уперед до своїх, ніби в його тілі сиділо сто тисяч коней. Страшне хрипіння, що вилітало з рани разом з кров'ю, заглушало тупіт і звіряче виття шкурівців. Демін намагався не думати за них. Він дивився на люфу гармати, що скакала навзаводи спереду.

Кінь порівнявся з гарматами. Переставши хрипіти, він запламухив очі і вправ.

Надвечір кіннота Радянського корпусу, захопивши танки в білих, увійшли в Касторне. Геть праворуч, під впливом Примакового рейду на Льгов, червоні стрілецькі полки взяли Курськ.

Білі відходили велетенськими кроками. Червоні полки, не встигаючи їх доганяти, сідали на сани. Тоді партія, що підготувала нечуваним напруженням нечувану перемогу, кинула гасло: «Вони нас на «танках», а ми їх — на санках».

Сніг, ніби стомившись від довгої лежні, раптом схопився білими простирадлами й гасав по полі, як навіжений. Вітер жбурляв в обличчя сухими крапками білих крупів. На обличчях у бойців горів рум'янець, як фарба. Вії й вуса в людей вкрились твердою сметаною. Коні обросли густою шерстю, бряжчали сосульками, як кастаньєтами.

Парусов у синій венгерці і в незмінній кашкеті з навушниками підняв стека й полк рушив дрібною риссю. Вершники, облегчуючись, хитались, як маріонетки, вперед і назад.

— Душу на нитки розмотують і без ніякісіньких даних — скаржився тихо, щоб не чув командир, Гайдев. — Ох і не люблю я цієї офіцерської їзди.

— А ти як хотів, щоб як візник, щоб коням пузо-пудро розривати? — знехотя кинув назад, щоб вітер не зносив його слів, Пиндик.

Полк ішов, з досвітку вже п'ять годин. Вранці, зразу рушивши в прорив, він дві години йшов широкою ристю, не зупиняючись, щоб далі заглибитись в денікінське запілля. Тепер Парусов вів полк своїм звичайним алюром. Ця ристь майже нічим не відрізнялась від широкої ходи і нею можна було лише зігріти людей і коней.

Навкруги було тихо. Вітер щохвилини зривався на галоп, налітав ззаду кар'єром і не доносив ніяких звуків, крім дзвінкого шелесту сніжинок. Небо було встелене пухнастими сірими хмарами. Ніщо не міняло його однак-житного колориту. Лише зі сходу, з-за високого горба, вириналась бура латка, обведена яскраво-сріблястим берегом.

Місцевість то западала, то підвищувалась. Вершники, пристосовуючись до неї, сковзались і дерлись угору по її крутих схилах.

Внизу товстим шаром стелились завали крихкого снігу. Схили горбів падали донизу слизькими стінами. Ні рівних горбах вітер позлизував сніг. Тут по голій землі бігла оголена блискуча доріжка.

Коні йшли, як по льоду, щохвилини спотикаючись, чіпляючись за найменші виступи трави й землі. Щоразу виривалась неслух'яна нога, дряпаючи льодову поверхню довгими білими лініями. Бійці вже вели коні заводи. Йшли пішки, сходячи й виходячи на слизькі стіни ярів.

Праворуч і ліворуч, на далеких горбах їхали одинокі вози, вершники. Люди. То рухались білі в своєму запіллі. На них ніхто не звертав уваги. Іх не ловили. Полк ішов своїм основним напрямком. Він ішов до слободи Марковської, де мав зірвати залізничного моста, зіпсувати телеграф, телефон, знищити запальні установи білих, що вперто боронились на фронті проти наступу червоних частин.

Бура латка из-за бугра щодаді, то більше виповзала вгору. Вона поширювалась, захоплюючи все більші й більші шматки небозводу. Срібний бе-

режок круг неї не розривався, сковуючи її потужним обручем, ніби для того, щоб не дати їй лопнути й залити небо брудним потоком.

— Ех-хе,—похитав головою Гвоздьов, показуючи Пиндиківі на хмару. Єпіфан, ідучи з-заду, сказав:

— Цілком правильно показуєте, товаришу Гвоздьов. Підкрутить трохи коням хвости.

— І чого б лізти в таку негоду? Теж—чобітьми думають. Коли б головою думали, не гнали б народ у таку халазю—втрутився Чміль.

— Ну, почав, Чміль,—заперечив бородатому Єпіфан.—Твоєю головою думавши, то нам би цілий вік з печі не злазити.

Коні сковзались, гризучи шипахами землю. На короткій ході вони йшли танцюючи.

Голова колони спускалась у вибалок. Спереду стіною сходив угору крутий горб. Ліворуч, на всю довжину шляху висунулась розкопана червона стінка. Праворуч шлях обривався в вузький паморочний яр.

Люди йшли, заклавши поводи за лікті, засунувши руки в рукава. Щохвилини падали навзник вершники. Коні ставали, нюхали своїх їздців і ніби раді були з нагоди хвилинку відпочити.

Спереду йшов Парусов, зігнувшись, у тонких чоботях. Він ішов подалу, не поспішаючи. Раз-у-раз він знімав навушники й тер вуха. За ним з двома кінсьми йшов його ординарець.

З-заду, затримавшись біля гармат, ішов Демін. Він дивився наперед, на узвіз, що ним сходила голова колони й Парусов поперед неї. Зліва, зі сходу наскакував вітер, замітаючи снігові розсипини.

І тоді Деміну здавалось, що полка нема, що він розірвався на частини й валишилось те, що перед очима—один ескадрон і чота доданих гармат. А попереду таке важке завдання—можлива зустріч з сильною кіннотою білих. Полк перший раз у такій важкій обстанові, верстов 50-60 в запілі у ворога. Та й минула робота не злутувала його так, щоб можна було сподіватися на потрібну впертість і взаємну підтримку.

Та ще як виявить себе командир. Тут від нього багато залежить. Захоче—полк зробить багато. Не захоче—ескадрони повернуть ні з чим. Та чи повернуть же, взагалі. Чи не розіб'ють їх тут. Адже ж і бійці не цілком і звіряються на свого командира. Він же й раз у раз не водив їх сам в атаку. Жодного разу не виявив він себе перед ними, як командир і керівник, що в його руках було життя сотень людей. А в якій обстанові—можна сказати в руках у ворога. Правда, ворога розбито, але ж він уперто тримається кожного шматка звойованої землі. Ворог поволі, але систематично відступав. Це вже заспокоювало з того погляду, що в цій обстанові не може бути зради.

Скажені шквали налітали все частіше.

Уже голова колони втонула в темі скажено швидких сніжинок.

Вона показувалась лише на чверть хвилини, щоб знову зникнути в прірві. Коні йшли ще повільніше, а люди, тулячись плечима до плечей ко-
ням, тихо і обережно ступали вперед.

Уже ніхто не йшов, заклавши руки в рукава. Кожний боець вів за повід свого коня.

Гармати спустились у балку й почали підніматись на узвіз. З-під підків коням бризкала мерзла земля. Коні напружували всі сили, розтягались, припадали майже до рівня пекельного шляху. Злізли гарматники і врісши плечима в щити й шини коліс, пхали вперті гармати.

Хуртовина крутила небом і хмарами. Здавалось, вона хоче вирвати землю з-під людей і коней. Зразу стемніло від хуртовини й хмари, що прорвала срібний беріг і залила все небо чорним потоком. «Чорти» зупинились і почали збігатись до гармат, як мухи. Туго, одсварюючись, знехотя постунались залізні створіння перед напором людей і тварин.

— Так і дихало нізашо може лопнути,—сказав Чміль, знехотя беручись за шпичю в колесі.

— І що воно за погода? Небо в спілці з кадюками.

— А може в спілці з нами?—заперечив Гвоздьов.

— Як то з нами?

— А так, з нами—видушив з-під щитка Гвоздьов,—що може ця негода наш захист від денікінських очей!

— Га?.. Що?..—Нахилився глухуватим вухом Гайцов до Гвоздьова.

— Товариш політком кажуть, що добре б, товариш командир, пляшку в отаку хвилину—кричав з-під щита синій, як слива, Хрол.

— Правильно, правильно, одну маленьку, чвертку і без ніякісінських даних,—потвердив «Чичулашка», навалившись на гармату, що ледве ворухилась. Підійшли бійці інших ескадронів.

— Ось надійшли й свіжі—приніс вітер чийсь слова.

— Свіжі та рижі—відрубав один «генштабіст», хапаючись за гармату.

— Ну, й погода ж сурйозна—вирішив Пандик.

— Погода сурйозна, і морозець на так твою мать,—потвердив Єпіфан.

Якийсь боець, посміхнувшись, відірвався від гармати. Хитнувшись наперед, він зараз же рванувся в другий бік і сів незграбно назад. Потрапивши на гладеньку, як скло, поверхню дороги, він швидко поїхав донизу, в яр, в урвище.

— По-мо-жі-і-ть!.. Ря-ту-у-йте!..

Єпіфан вихопив клинка і на всю силу вгородив його в мерзлу землю. Долетів ще одчайдушніший, нелюдський зойк.

— Ай-ай-ай!.. у-у-у-ай!..

Тіло бійця, що сповзалось до урвища, зупинившись на секунду, раптом обернулось. Там, де секунду тому була голова, опинились ноги, і навпаки. Клинок, пройшовши через стегно й глибоко занурившись у землю, затремтів, як струна.

Єпіфан, взявши в кулак обмерзле підборіддя, стежив розгубленими очима за пришпиленою до землі постаттю. За яскравими струмками рідини, що стікала в урвище.

Хуртовина, зачепившись за високу червону стіну узвозу, ревіла десь за стіною, намагаючись вирватись на волю. На мить стало ясно. Коні, ніби їх спущено з повідів, рванули сильніше. Гармата швидше поповзла вгору.

Раптом хуртовина впала згори й накрила людей і тварин, що вовтузились на узвозі. Зовсім стемніло. Коні раптом зупинились. Гармата стрибнула, скособочилась і поповзла донизу. Втрачаючи сили, коні чиплялись копитами, як пазурами за землю. Мерзла земля тріщала під їхніми копитами, як товчене скло.

Гармата тягла за собою коні, як камінь потопельника. За якусь мить колесо звисло над урвищем. Люди машинально пустились гармати й позади кували до стінки. Задзвеніло останній раз, як розсипане з мішка срібло, земля під копитами. В повітрі, ніби мавши летіти, замиготіли тіннями гриви й ноги коней.

Налетів шквал. Все завертілось у білому мареві, приглушуючи пронизливий людський зойк.

— Хрола потягло!.. Хро-о-ла-а!.. Пропа-а-ав!.. Хро-о-ол!..

Мовчки взялися люди за другу гармату.

Хуртовина не стихала. До хуртовини й хмар настала ще ніч. Наблизились до колонії її розїзди і рухались на двісті триста-кроків невиразними обрисами. Десь поблизу мали бути хуторі, де полк мав ночувати. Навкруги було суцільне поле, суцільне небо і суцільна хуртовина. Полк заблудив.

Зупинились ескадрони, вирішили чекати до ранку. Ескадрони розбились на купки. Коні поставили в кола. В середині згруппувались бійці. Де-хто обіймав за шию коня, де-хто спирався на плече другові, де-хто, поклавши руки на коня, клав голову на сідло й дрімав. Деякі почали осідати на карачки, а потім, стомлені, розбиті, осідали донизу, засинаючи на голій, мерзлій землі.

Партійці ходили між гуртками, розмовляли з бійцями, розказували їм різні пригоди, не даючи заснути стомленим і будячи тих кіннотників, що заснули.

Демін, спостерігаючи червоноармійців, думав про той стан, в якому опинились ескадрони полку. На душі була тягуча печаль і тягар.

Чомусь в цей час він пригадав Вікторію і той шпиталь, в якому вона була. Вона встала в його уяві в білому вбранні, гладенько засічасана і з легким духом йоду й валеріанки. І шпиталь видався йому в цю хвилину недосяжним раєм, теплим, затишним, гостинним. Ці думки відривали Деміна від страшної дійсності і йому ставало легше. Але шквали снігового піску, що боляче різали обличчя, руйнували мрії про Вікторію, шпиталь і інші розкоші, що за них у цій обстанові гріх було й думати.

Знову вставала на цілий зріст безрадна дійсність. Навкруги ворог, хуртовина, ніч і невідомість. Було боляче за цих змучених людей. Чим їх привітає завтрашній день?

Люди грілись, граючи у «тісної баби», Грілись, борючись і б'ючись на кулачки. Парусов, на диво, стояв тут же в гурті, спостерігаючи з якоюсь особливою усмішкою цю метушню.

Тропов сам ходив широкими кроками круг ескадронів і щось шепочучи, міряв певну кількість кругів в один і в другий бік.

Панов стояв проти Парусова, дмухав увесь час у кулаки кволим диханням і дивився своєму названому батькові в вічі, як собачка, ніби намагався вимолити цим поглядом потрібне йому тепло.

Кнафт, наслідуючи на одного кубанця з «генштабістів», умовляв позичити йому «на півгодинки» кирею.

А Гвоздьов, ніби ослабнувши на хвилину, а більше, щоб пожартувати, заявив.

— Ех, і становище ж, нікуди й приткнутись на період сугубих обставин.

Хуртовина не вицухала і крутила й крутила, як хотіла, снігом, ніччю, небом і землею. Гуртки розтали в темі.

Раптом з темряви долетіли голоси:

— Де комісар полку?

— Де політком?

— Де товариш Демін?

З темряви й хуртовини виїхали три вершники. Вони, не згазючи з копей, захекавшись, кричали.

— Ось!.. Єсть!.. Провідник... Єсть провідник.

Два «чорти», що їх прислали в полк по останній комсомольській мобілізації, стояли, як вартові, з обох боків бородатого провідника.

Знавши, що в таку хурделицю їх ніхто не пошле, вони сами, з власної ініціативи пірнули в темряву й хуртовину і знайшли того, хто міг вивести полк на загублений шлях.

Полк знявся і ступою рушив на хутори.

КОМСОМОЛ УКРАЇНИ—ШЕФ 1-ої КІННОЇ ЧЕРВОНОКОЗАЧОЇ ім. ФРАНЦУЗЬКОЇ КОМПАРТІЇ ДІВІЗІЇ

М. АНДРУЩЕНКО

Ц И С Т Е Р Н И

Тугі вітри у горнах стогнуть
І рвуть заліза цвіт;
І тут і там
Залізо човга,
Кладе гарячий слід.
Й вітри заліза цвіт
У горнах рвуть і стогнуть.
В комуни триста дять цистерн!—
Чіткий наказ доби
Заводові
В котельний цех.
Ей,
Молот, вгору!
Вище,—
бий!
Чіткий наказ доби:
В комуни триста дять цистерн.
Щодня
Юрба нових цистерн
Новий мотив торочить,
А м'язи рук,

Плеча і стегн
Поем кладуть залізну строчку.
Коли в цеху клекоче,—
Щодня
Юрба нових цистерн.
В цеху у нас ніяк не дивно,
Коли хвилини гремучий біг
У нас прорив—
Прогаяна година.
Нам кожний вдар дорожчий за
рубін,
Коли хвилини гремучий біг.
В цеху у нас ніяк не дивно.
Це ж вдар в заводі молотом—
Степам
Різблена вість,
Проста.
Пробита
Коротко:
Іде
Соціалізм.

П. ПОЛІЩУК

Л И С Т

Пишу листа здалека,
До тебе, друже мій,
Працюю там, де клекіт—
У самій глибині.
Штурмую вугіль чорний,
В бригаді машиністів:
Сто два дали учора
А завтра коли б двісті.

А ти там як товаришу?
Пиши про ваші будні!
Чи й досі граєш марші
На хуторі в сельбуді?..
Пишу листа з касарні,
В степу вітри знялись.
Та знаю: незабаром
З колгоспу прийде лист

СПОГАДИ ДОВІЧНОГО КАТОРЖАНИНА

Фортеця «Косий Капонір» наполовину спорожніла. Засуджених на довічну й двадцятирічну каторгу саперів відіслали в різні каторжні в'язниці.

Ми теж ждали своєї черги. Одноманітність життя притупляла думку. Всі закутки й щілини в'язниці були вивчені і рясні написи на стінах перечитані не один десяток разів.

«Подольський, засуджений до розстрілу, взавтра мене не буде. Прощавайте. 6 березня 1906 р.», «Петров І.—засуджений на довічну каторгу за експропріацію банку, завтра більше не побачимось». «Прощавайте. Женья. 1905 р.»

Сотні імен і прізвищ повідали свою скорботну історію, йдучи на каторгу чи на шибеницю. Багато імен стерли негода й час.

Деякі товариші, хотівши залишити по собі пам'ять, приєднували свої імена до сотень інших, надряпаючи їх гвіздками на стіні.

— Скільки разів і скільки років нам доведеться читати на стінах фортеці історію революційної боротьби і чи скоро буде розтрощена твердиня царизму?—думав я, читаючи написи.

Був кінець літа. Наставала осінь. Колись широке і зелене листя лопуха, що виріс під вікном, пожовкло і зморщилось. Засохле бадилля дрижало від перелітного вітру. Сонце щодалі то менше зазірало в вікно і лише на мить його вузький промінь пересікав частокіл.

Відсутність книжок і газет створює мертвотну нудоту. Всі теми вичерпані. Тридцятьоро людей, нічого не робивши, ходять з кутка в куток і про щось думають.

— Давай утікати—сказав мій «односправець» Зінченко, засуджений на довічну каторгу.

— Згода, хоч зараз, але я не бачу цієї можливості—відповів я.

— Павла знаєш?

— Звичайно, знаю, не розуміючи в чім річ, відповів я.

Павло був кухар у фортеці й варив нам обід—і я не розумів, до чого він тут.

— Так от,—казав далі Зінченко,—хвартука бачив на ньому?

— Бачив.

— Я вже видумав, що нам зробити—пояснив він.—Перш за все треба дістати два мішки, пошити з них хвартухи, заялозити їх, щоб вони були схожі на Павлів. Потім одягнемо їх, візьмемо під пахву—ти мішка, а я

кошика, підійдемо до вартового й скажемо, що ми кухарі, що працюємо в фортеці на кухні і нехай він нас пропустить до міста за покупками.

Я засміявся, бо не міг уявити, які б з нас були кухарі, коли Павло був на зріст нижчий за нас майже вдвічі, з рубцем на щоці, що вирізняв його між салдатами, до того ж був Павло дуже гаркавий.

— Дурниці, вартові міняються щодня і на обличчя кухаря не знають, тільки й знають, що він у салдатській формі, а вона ж у нас є—не втрачав надій Зінченко.

В камері сиділи наші товариші в одній з нами справі, вони взяли діяльну участь у підготуванні цієї своєрідної втечі.

Два мішки ми одержали через того самого Павла, що його службовий стан мали використати. Але пошиті з мішків хвартухи різко відрізнялись чистим виглядом від Павлового. Ми з Зінченком під загальний регіт почали терти їх об асфальтову підлогу, потім облили борщем з обіду і відшліфовували далі. Після такої операції наші хвартухи були більш забруднені і неохайні за Павлів. Ми задоволені були з цих досягнень і сховалися у кутку в камері одягали їх по декілька разів. Салдатські кашкети й сорочки з наплічниками в нас були. Гірше було діло з кошиком—його ми могли й не дістати. Вирішили йти без кошика, взявши під пахви розірваного надвое мішка. За кілька днів усе було готове. На гулянку випускали всю камеру зразу. За маленьким двором, обгородженим високою стіною, наглядав один лише вартовий, що виконував обов'язки ключника. Одного разу вранці після чаю, унтер-офіцер, випустивши нас на прогулянку, пішов собі, наказавши вартовому, щоб він наглядав за нами. Фартухи й мішки ми брали на протулянку щодня, ховаючи їх під сорочкою. Сьогодні, здавалось, був найзручніший випадок. Частина товаришів, стаборившись, затулили нас від вартового, а деякі відтягали його увагу розмовою. Ми швидко одягли фартухи й насунувши тісніше на лоб кашкети, направились до вартового.

— Відчиніть нам—сказав твердим голосом Зінченко.

— А ви хто такі?—спитав розгублено вартовий.

— Та хіба ж ви не знаєте? Ми—кухарі, йдемо на базар за продуктами—відповів я, дивуючись.

Вартовий поволі дістав з-за паска ключа й почав відмикати великого замка. Серце затіпалось з радощів. Ось ще раз повернеться ключ, відчиниться фіртка—і ми на волі. Прощай фортеця, прощай довічна каторга, ми втечемо від тебе й знову боротимемося за волю, визволятимемо з неволі товаришів.

— Ваші перепустки?—спитав вартовий.

— Та що це ви—ніби новак, не знаєте, що кухарів випускають без перепусток,—переконував Зінченко.

Вартовий мовчки надушив дужку на замку і, клацнувши ключем, викликав сюрчком вартового на коридорі. Вартовий, мабуть, і в думці не покладав про наші замисли, він хотів лише перевірити себе, чи не переплутав він наказів начальства. Ми, одягнені в фартухи, стояли поряд з вартовим.

ждучи, на чому воно скінчиться. Товариші ходили маленьким двориком, мовчки позираючи в наш бік.

— Це що за жарти?—крикнув унтер-офіцер, вийшовши з воріт фортеці й побачивши нас у фартуках.

Вартовий, видно ще не зрозумівши в чім річ, запитав:

— Пане вартовий, чи можна випустити кухарів без перепусток?

— Яких кухарів?—здивувався унтер-офіцер.

— А ось вони кажуть, що йдуть щось купувати.

— Які вони кухарі! Це довічні каторжани!—розгублено крикнув унтер-офіцер.—Марш за мною!—скомандував він.

Ми пішли. Нас обшукали і, скинувши в нас фартухи, посадили в карцер.

20 вересня 1907 року 30 колишніх салдат Селенгинського полку вийшли з двору в двір, в густім кільці конвоїрів.

— Ось ще два, та дивіться добре, вони в карцері сиділи за втечу — сказав вартовий до конвоїрів, передаючи Зінченка й мене.

Після темного карцера боляче було дивитись на сонце. Нас поставили в єередні ряди.

Перекликавши на прізвища, конвоїр об'явив, що всіх нас відправляють до київської Лук'янівської в'язниці.

Залишилися ззаду високі мурі з вартовими. Здалека видно було Київ, потоплений у пожовклому листі. Перехожі з цікавістю дивилися на нас, салдатів, оточених численною вартою.

Ми переходили одну вулицю за одною. Нарешті на скраїську заборони брудно-брунатний чотириповерховий фасад. Оце Лук'янівська в'язниця, що ми в неї колись хотіли засадити офіцерів. Скрипучі ворота відчинились і важко зачинились. Процедура здачі і прийому арештантів закінчилась і ми опинилися в напівтемному помешканні. В кутку на підлозі лежала купа кайданів, а на ліжках купами лежало якесь брудне ганчір'я.

— Підходьте і беріть білизну,—наказав наглядач, показуючи на лутку,—а свою скидайте і здавайте мені.

Один за одним підходили брати білизну. Я відчув у себе в руках щось слизьке, брудне. Розгорнувши й придивившись ближче, я побачив, що це й була та нещасна «білизна», що про неї говорив наглядач. Грубезне полотно, вкрите товстим шаром поту й грязі, лисніло, як вимазане салом. Між рубцями численних латок сиділи цілі гнізда гнид, схожі на нестиглий мак. Зверху на гнидах, як квочки на курчатах, сиділи великі пліскуваті воші.

— Не одягнемо цієї гидоти!—якось разом вирвалось у всіх.

Наглядач, флегматичний українець, що мабуть звик до такої «білизни», байдуже сказав.

— Ех, ви, масалки,—так на тюремнім жаргоні взивали салдатів,—скажіть спасибі, що хоч випране дали, а то дадуть брудне і нічого не зробите. Це вам в'язниця. От ще дамо безплатного подарунка, що вистачить вам на ціле довге життя—показуючи на купу кайданів, сказав наглядач,—а зносите, матимете новенькі, просто від майстра,—додав він.

Знущання й кпини ще більше обурили нас.

— Начальника давайте сюди.

— Начальника?—перепитав він байдуже.—Ну, що ж, коли вже вам так хочеться начальника, то дамо, подивитесь на нього.

Незабаром прийшов начальник. Товстун, вище середнього на зріст, брюнет, з паморозою в волоссі. Виголене обличчя з прямим, трохи карлючкуватим носом, привітно усміхалось. Чорні невеликі очі добродушно дивилися з-під вигнутих брів. Уся постать мимоволі прихилилася до себе. Прізвисько його було Малицький. Опісля його звільнили за «дезорганізацію» в'язниці, як тоді говорили. Карні, користуючись з його слабкої вдачі, часто знущалися з нього, навіть перекидали йому на голову «парашу».

— У чім річ?—сказав Малицький.

Ми показали йому білизну й попросили його перемінити. Подивившись і доторкнувшись до «білизни» пальцями, він сказав:

— У нас уся білизна така, вибирати нема з чого, нам не дають ні грошей, ні нової білизни. Принеси їм другу, нехай подивляться й виберуть—звернувся він до наглядача.

— Слухаю—відповів той.

Незабаром ми порпались у купі принесеної «білизни» й переконалися, що дійсно, вся білизна однакова, «вибирати нема з чого». Штани й бушлати з грубого полотна були хоч брудні, але без гнид і вошей.

Одягнені в такі «костюми» й «білизну», ми схожі були на обшарпаних старців або п'яниць. З мене сміялися всі товариші.

На свій зріст я не міг вибрати одягу і тому бушлат не сходився на грудях на цілу чверть, а рукава ледве закривали лікті. Штани були трохи нижче колін, обтягаючи ноги, як гумові. Білий очіпок з грубого полотна прикривав стрижений чолопок.

— Підходьте сюди, сідайте без запрошення, не маніжтесь, можете вибирати хто які хоче—сказав наглядач, показуючи на купу кайданів.

Прийшов коваль з молотком. Ми один за одним підходили до ковадла, що стояло біля кайданів, сідали на підлогу, витягнувши ноги. Наглядач підбирав кайдани, приміряв їх, чи не слабкі кільця, чи не опадуть з ніг.

— А дайте-но вашу ніжку, приміряємо, щоб усе було як слід і на місці, тісніше і щільніше—приказував він, повертаючи обруча кайданів круг ноги. Коли вже все було приміряно й припасовано, підходив коваль, закладав залізного прогонича в дірки на обручі, складав їх докупи, клав на ковадло й заковував навіки, хекаючи з кожним ударом молотка. Як усіх закували, то ще дали всім шкіряні паски й підхвати*) й підкайданики.

Всі заковані—знеособлені. Немає більше твого я, твоїх бажань, усе міцно навіки заковане, під кайданами. Відсьогодні ти—одиниця певного порядкового нумера. Тебе переводитимуть і переставлятимуть, як річ, не питаючи тебе про твоє бажання. Сьогодні тут, а завтра може в Сибіру, в руднях, глибоко під землею. Який контраст—боротьба за волю і кайдани

*) Підхвати—шматок реміня, що ним прикріплювали кайдани до паска.

на чогах. Це реальний зміст каторги, її початок. Її майбутнє десь там, страшне і невідоме.

Сутеніло. По кутках стояв морок.

— За мною, по двоє—шнурочком!—скомандував наглядач.

Тридцять пар кайданів глухою луною відбилися в порожнім помешканні. Ми опинилися в вузькому довгому дворі, що зникав у темряві. Перед нами височила чотириповерхова будівля, обгорнута сутінками.

Це була в'язниця.

— Хай живуть товариші селегинці. Ура! Ура-а!—вирвалося з вікон.

— Хай живе збройне повстання в війську! Хай живуть салдати й матроси—борці за волю! Геть самодержавство, хай живуть установчі збори!

Ми здивувалися з нежданої зустрічі. «Ура» котилося голосніше й голосніше, перекочуючись хвилею. Здавалось, в'язниця перетворилась на тисячоголове живе створіння.

Нас провели через чотири поверхи. Ура то затихало, то здіймалося ще сильніше.

— Це політика так зустрічає вас, як міністрів—пояснив наглядач.

— Стій, заходь!—пролунала команда.

КАМЕРА № 5

Ми зайшли до камери на четвертому поверсі. Я зупинився посередині, оглядаючись навколо. Велике квадратове чотирикутне вікно виходило на вулицю. Стіни пофарбовані до половини чорною фарбою. Дванадцять ліжок були припасовані приголов'ям до стіни і трохи підняті. На підлозі біля дверей стояла дерев'яна «параша». Гасова лампа, підвішена до стіни й обплетена залізним дротом, тмяно освітлювала камеру. Я повернувся, й підійшовши до дверей хотів їх відчинити, але рука сповзнула, зустрівши опір.

Бувають моменти, коли людина, потрапивши в тяжкі обставини, не зразу реагує на них, зм'ягчаючи цим самим гостроту переживань і коли однакові події і факти проходять поза увагою в одному випадку й вражають у другому. Щось подібне було й зі мною. Не перший же раз я сиджу за ґратами і не перший раз за мною зачинилися двері—це повторювалося багато разів і все ж я тільки сьогодні відчув якийсь пекучий біль, і жах охопив мене.

Невже ніколи більше не зможу вийти, коли мені захочеться? Невже, маючи свої бажання, звички, ніколи не вільний буду здійснити їх? Хтось сторонній регулюватиме їжу, сон, працю, відпочинок. Немає більше мого я.—воно сидить за ґратами, замкнене. Камера—це моя жива труна. Я підійшов до вікна. Вдалені тисячами вогнів горіло місто. Там вільно ходять, розмовляють, вільно можуть піти коли й куди хто хоче.

Мої думки перебив наглядач, крикнувши, щоб я забрав постелю. Схопивши все жужмом, я відчув у руках якийсь тягар. Те, що було в матерасі, зсипалось у ворок і тяжило до низу, як клунок землі. Розірвавши один кінець і всунувши руку, я витяг жменю дрібної сльотми, перетертої на жорох. Пил закрутив у носі. На полотняній навесолці був товстий шар бьолота. Край сукняного укривала дуже нагадували зайозену ганчірку. На

свисток спустили ліжка, розіслали матраси й лягли, укрившись. Зразу ж щось почало лазити по руках і ногах. Підскачівши до лампи, я побачив нечисленну кількість великих і малих вошей по всім укривалі. Я кинув його на підлогу. Але на цьому не кінчилось. Вночі голодні блохиці вилізли з своїх щілин, обліплюючи стіни й постелю. Перша ніч без сну скінчилась.

— Пане помічнику, накажіть перемінити укривала—в них повно вошей—заявили ми на вранішній перевірці.

— Поперше, не пане, а ваше благородіє—поправив помічник, а подруге, інших укривал немає—всі такі.

— Що ж робити? Укриватися ж нічим.

— Все одно сидите цілий день без діла, ото й будете бити—до ночі жодної не залишиться—порадив він.

ПЕРШИЙ ДЕНЬ У В'ЯЗНИЦІ

Минула перевірка. Убиральники принесли хліб, по два фунти кожному, і окріп у великому мідному чайнику. Напились чаю. Робити нічого, бо ні книжок, ні газет немає. Почав ходити по камері, щоб якось змарнувати час.

— Ось вам бачки, на п'ять чоловік один—сказав наглядч, відчинивши камеру.—Глядіть же бережіть, вони записані на вашу камеру. А тепер виходьте в коридор, беріть обід. Нам дали борщ і кашу. День скінчився вечерею з ріденької каші, посмаченої салом. Знов перевірка.

— Отже, так буде взавтра, послізазавтра, так буде рік, два, так буде без кінця—думав я.

Життя пливло одноманітно, як заведений годинник. Перевірка, обід, вечеря, знов перевірка.

Холодні осінні ночі заставили згадати за скидані на купу в куток укривала.

Хтось прирозумівся винищувати вошей, порадивши розіслати укривало на підлозі й гладити дном чайника з окропом. Але ми скоро розчарувались. Воші тільки грілися й розлазились у різні боки. Пробували змітати віником, але теж нічого не вийшло. Довелося вжити найрадикальнішого способу—знищення. Дике, відворотне видовище: кілька чоловік, розіславши на підлозі укривала, нищили вошей, що розлазилися на всі боки.

Отоді ми й згадали «мудру» пораду помічника: «робити нічого, будете сидіти й бити». Така операція повторювалась щодня і з неї ніхто вже не дивувався.

ПІДГОТОВКА ДО ВТЕЧІ

Політичні й карні, довічні й просто каторжани з різними термінами, всі однаково рвуться на волю—сплять і бачать її. Що тяжче і несприятливіше життя, що більше поневірянь, то сильніше хочеться на волю.

У в'язниці між собою вже давно говорили про масову втечу.—Всі повинні втікати—казали нам. Порівняно легкий режим сприяв утечі. Одного разу, сонячного осіннього дня, коли випустили, як звичайно, на прогулянку весь коридор, понад двісті чоловіка, нас сповістили, щоб наша камера готувалась до втечі:—Вам нічого не доведеться робити,—повідомив нас ініціатор

втечі, анархіст Логвиненко,—ми самі все підготуємо. Ми знали, що плян втечі був такий: наш, четвертий коридор бере на себе почин. Вартового, що стояв у коридорі, та наглядача зв'яжемо й обеззброїмо. На умовлене гасло третій коридор має зробити те саме, потім другий і так далі. Коли у всіх коридорах будуть обеззброєні й пов'язані вартові, тоді всі арештанти, на знак, підуть до контори, обеззброять адміністрацію й варту, займуть виходи, а ввечері—хто куди.

Плян був грандіозний, але не менш і фантастичний. Масові втечі взагалі засуджені на невдачу. Наша втеча нічим від них не відрізнялась, бо за неї знали всі арештанти й говорили вголос. Але ж ми вирішили взяти участь. Зінченко дістав десь кілька ножовок і ми почали ними різати кайдани. Всі щиро працювали поємірно і на другий день 30 пар кайданів були перерізані і тимчасово зв'язані нитками.

В прозурку влетіла записка: «о третій годині йдемо на прогулянку». Це й було умовлене гасло до втечі. Йдемо призначеної години. Хвилюємось.

І раптом—бух-бух. Два постріли пролунали один по одному.—Калавур, рятуйте—постріли і крики чути було під дверима нашої камери.—Ради бога, не вбивайте—просився вартовий. В коридорі й камерах причаїлась насторожена тиша. Здавалось, чути, як летить муха. І знову—бух-бух. Стріляли вже в двері. В коридорі затупотіли ногами. І знову тихо. Заклацали висячі замки на дверях.—Здавайся, стрілять буду, викидай зброю!—почули ми...

— Кінець—сказав хтось з нас.

Довго чути було, як вовтузились і лаялись у коридорі. Нарешті відчинили нашу камеру й наказали вийти всім.—Та в них напевне кайдани справні, вони ще не встигли заразитись в'язницею,—сказав Малицький,—проте подивіться на всякий випадок—додав він.

Ми опинились у знайомому помешканні, де під ударами молотків краї прогоничів закручувались, міцно стягуючи обручі кайданів.

Коли всі були заковані, старший наглядач, одрахувавши 10, наказав одвести до карцеру. Я опинився в якійсь зовсім темній канурі з цегляною підлогою. Вночі я підскочив—до мого обличчя доторкнулося щось мокре й холодне. Я довго не розумів в чім річ. Але почувши пискотняву, догадався, що це були щурі.

Я знову ліг, накривши обличчя полою бушлата. Щурі пищали й лазили через мене. Я здригався й вставав на ноги, але стомлений безсонною ніччю, знов лягав на підлогу.

Нарешті я догадався, що щурі кусались за хліб, який лежав на підлозі. Намацавши недоїдка, я кинув його в парашу. Не знайшовши хліба, щурі десь ділись, прибігаючи лише зрідка. В карцері мені давали хліба й води і лише на четверту добу—гарячої їжі. На п'ятий день мене перевели до камери. Тут я дізнався, чому не пощастило з втечею. Виявилось, що арештанти викликали наглядача в убиральню й там його зв'язали, але вартового схопили невдало і він встиг вирватись і стрільнути. Він боровся з арештантами, але його зв'язали. Надвірня варта, почувши постріли, подала тризложне гасло. Такий фінал масової втечі.

„ІВАНИ Й БЛАТНІ“

Після невдалої втечі деяких арештантів перевели до інших камер. Мене посадили до камери № 3, в якій переважали карні. Вони поділяються на «блатних» і «неблатних». До перших належать злодій-рецидивісти, що їх багато разів судили за крадіжки, грабунки і вбивства. Їх минуле цінують з кількості злочинів і вони пишаються з них у своєму злодійському оточенні. Блатні—це аристократія у в'язниці, що має не абиякий авторитет у своїй меншій братії—дрібних злодів. Їхнє слово багато важить і має вирішальне значення. До їхнього голосу завжди прислухаються й скрізь на них еважують.—Так Петько сказав, так Сашко порадив—чуєте ви від злодюжок, що не мають ще потрібного злодійського стажу. Блатні в більшості одягнені чепурно, носять чисто випрану білизну, звичайно, не власними руками, а перуть їм злодюжки без стажу. За хліб, за обід йому турбуватись нічого—йому принесуть і першому подадуть.

Неблатні—з невеликим злодійським стажем, а то й зовсім без стажу, ті що попались перший раз. Вони лише кандидати на блатних, їм треба ще зробити цілу низку великих крадіжок, не раз посидіти в в'язницях, та аж тоді вони ввійдуть в сім'ю «блатних».

«Івани»—це вища категорія блатних, це командири, що люблять вести перший голос у злодійському концерті. Бувають випадки, що молодий злодійчук, зневаживши авторитет блатного, засварившись, прогуляється кулаком по його вилицях, тоді з усіх боків чути докори старших і сімого ображеного:—та ти знаєш гаде, що я в усіх тюрмах перебував, двадцять років злодіюю, а ти битись до мене лізеш, молокососе!—Так, так Грицю, ти, гаде, задаєшся, вчора був торбохвват, а сьогодні до морди лізеш!—чути зауваження.

«Блатні», «івани» й «неблатні» вважають себе за сіль землі. Вони—все, а хто не належить до їхньої злодійської касты—той ніщо. Вони прокладають і дивляться з призириством на всіх. Не виключали вони й політичних.

КАЛАМБІТ

Каламбіт—злодій-рецидивіст, високий на зріст, широкоплечий, з товстою, як у вола шиєю, великими сірими банькатими очима, що накриті кошлатими бровами, великою круглою головою і низьким лобом. Йому було, мабуть, років з сорок. Його назвали «єрихонською трубою» за надто крикуний голос.—Підійму всю в'язницю на своїх плечах. Сідайте всі на мене, носитиму по камері—казав він. Якось п'ять чоловік хотіли збороти його, але нічого не могли зробити.

Одного разу в розгар картярської гри, в якій Каламбіт брав участь, блатний Бабуркін, маленький, миршавий, помітив шулерські фіглі й оперівши його по голові держакон од віника. Держак переломився на дві половини. Каламбіт, зблизнувшись очима, схопив за груди Бабуркіна й піднявши вище голови, крикнув:—Прощайся, гаде, з життям, зараз з тебе залишиться мокре місце!—І тільки на прохання своїх приятелів, Каламбіт пустив Бабуркіна. Каламбіт був страшенно егоїстичний. Він думав і турбувався лише за

себе. Підчас обіду накидався на м'ясо і виловлював ложкою з борщу. Кашу поїдав за один два халки. Його товариші, теж блатні, переглядалися мовчки, коли він підсував банка до себе. Забачивши смачну їжу, Каламбіт підходив мовчки, сідав, одрізував краший шматок, нікого не питаючи, і не вставав, поки не наїдався. Але, правда, були випадки, коли в нього прокидалось альтруїстичне почуття—і тоді він ділився навіть ласим шматком. Одного разу його товариш, Бабуркін, спіткнувся й звихнув собі ногу. Каламбіт узяв це близько до серця: взяв Бабуркіна на руки й, обережно підтримуючи ушкоджену ногу, відніс його до лікарні.

Каламбіт ходив по камері цілі дні, говорив сам з собою і часами вимахував кулаком.

Довгими зимовими вечорами грали в карти. Підгортавши під себе ноги, він велетенськими руками тасував карти, розкладаючи купками на розіслане укривало. Круг нього сиділи гравці. Лямпа тмяно освітлювала обличчя, охоплені газардом. Тютюновий дим хмарами плавав у камері. Брязчали кайдани.

— Крий, пішов, б'ю, моя—летять вигуки.—Ех, ти, гадюча душа,—підвела.—Е, ні, номер не пройде!—бзсом вигукує Калабіт, ляпаючи картами.

Обличчя зосереджені, очі дивляться в одну точку. Гроші, білізну, пайку хліба—все ставлять на карту. Один за одним устають невдахи, програвши останнього п'ятака. Десяток голів оточили гравців, пожадливо слідкують за картами. Це все невдахи. Вони вичікують щасливої хвилини, коли матимуть за що грати, і їм знову довіряться.

Картярська гра змінювалась лайкою і мордобоем. «Мент» *) прикосив горілку і вони знову мирились. Тоді, п'ючи горілку, Каламбіт казав:—ти Грицько пробач мені, падлецові, я потарачився, більш не буду.

Зима тягнулась без краю довго. Калабіт часто підходив до замерзлого вікна і приклавши великого пальця до шибки, ждав поки розтане, тоді влипає очима в вікно й довго дивився на вулицю.—Нема марухи **) в жалем говорить він.—Горілки повинна принести на свято, от би дербулизнули по чарчині—облизуючись звертався до Бабуркіна. Настало різдво і карні збирались на його честь випити. «Менти» теж мали прибуток за те, що приставляли «зеленого змія». На різдво й на великдень вони добре заробляли.

Каламбіт і Бабуркін, закриті від погляду наглядача, сиділи на розстеленім укривалі з осяйним обличчям. Святковий настрій створювали дві пляшки горілки з білими голівками. Поряд стояли дві розкубрені коробки сардин.

— Все ж таки ми свято зустрінемо—весело сказав Каламбіт, обламуючи сіргуч великими пальцями.

— Вип'ємо за наше чесне, злодійське життя—торкаючись своєю чаркою Каламбітової, казав Бабуркін.

— Пам'ятай, Грицько, одне—як підемо на діло—замітай сліди, не залишай живої душі, прищивай у дошку, великих і малих!—навіває Каламбіт.

— Жодного гада не помилюю, будь певний!—присягається Бабуркін.

*) Мент—наглядач у в'язниці.

**) Маруха—полюбовниця.

— Жалісливість та добрість посадили мене до в'язниці—каже Каламбіт.—Я старий, досвідчений злодій, не жлоб якийнебудь, а от пожалів гада й сам тепер сиджу тут. Злодіюю з дитинства. Ох і бив же мене батько.—Ти, каже, стерво, згниєш у в'язниці як дядько. Синяки хіба ж такі були на спині лягти було ніяк. Батько помер, як мені було п'ятнадцять років. Мати прала білизну. Жаліла мене. «Ох сину, сину—було каже—не слухаєш ти мене, кудись ногами ходиш. Сиди вдома. Я зароблятиму й годуватиму тебе». Гладить бувало по голові, а саме плаче. Ми в Києві тоді жили. Вона на роботу піде, а я в «маліну» і гуляю з шпаною. Горілки—хоч залийся. Одного разу взяли мене на діло й поставили «на стрему» *). Дивись, кажуть, побачивш—«фараона» **)—співай пісні. Багато тоді набрали всякого барахла. Мені припало п'ятдесят карбованців. Далі засипались. Посадили в тюрюгу. Там я познайомився з старим злодієм Бубновим,—його вбили фараони,—він мені розказав, що брав діла на цілі тисячі: «ти, каже, дурню, вчись у мене—бери тільки велике діло, і найголовніше, не залишай по собі сліду, тоді ти—справжній злодій».

— Ось так роби,—Каламбіт поклав одного нігтя на другий і натиснув,—значить, у дошку пришивай. За місяць я вийшов на волю. В кишені ані копійки. Думаю—зроблю так, як радив Бубнов.

— Славне море, священний Байкал...—заспівав Бабуркін тобеньким голоском. Каламбіт підхопив басом на всю горлянку.

— Ей, ви! Перестаньте галасувати!—крикнув наглядач, постукавши в двері.

Налили по чарці і знов випили.

— Втрюх вирішили взяти крамницю—продовжував Каламбіт,—Сторожа схопили за горло, а Петько-блатняк накинув йому зашморг на шию. Взяли багато золотих і срібних речей. Загуляли, аж верби гнутья. Поїхали до Одеси. Взяли велике діло. П'ять гадів зарізали. З Одеси поїхали до Житомиру. Взяли діло. Хазяїн зняв «шухер». Ми пришили його жінку. Повернулись до Києва. Потуляли як слід. Я програв усе. Пішли знов на діло. Залізан в квартиру до купця.—Немає, каже, грошей, у банк здав.—Найдеш—кажу йому. Взяв свічку й давай п'яти підсмажувати. Проситься, гад.—Візьми, каже, там, під комодом сховані п'ять тисяч карбованців.—Гроші взяли, а жінку й дитину сокирою зарубали. Купцеві спочатку викололи очі, а потім дорізали.

Тєї ж ночі взяли галянтерійну крамницю, а сторожеві прим'язали до ший каменюку й кинули в Дніпро. Та, знаєш, як усе розказувати, то й ночі мало. Сьомий раз сиджу у в'язниці, а гадів пришив з п'ятнадцять.

Каламбіт і Бабуркін сиділи неподалік від мого ліжка. Слова кривавих подій дзвеніли в вухах. Мені ввижались тіні понівечених і забитих.

Було опівночі. Обидві пляшки вже стояли порожні.

— Але от останній раз пожалів гада—продовжував Каламбіт.—Двірник дав діло на дачі під Києвом. Зв'язали п'ятьох сонних. З переляку ніжто

*) Стрема — вартя

**) Фараон — городовик.

не пікнув, побачивши ножа під горлом. Двох дітей—одно з них у колысці—спали. Забрали речі, гроші, а всіх пришили. Дядю, не вбивайте, просився хлопчина. Пронька розманіжився і хотів залишити, але я цюкнув сокирою по голові і він не пікнув. Маленький гад, дитина, спало в колысці і ми його залишили... І щоб же ти думав?—крикнув Каламбіт—ранком усіх нас заарештували. На допиті ми довідались, що як ми пішли, то дитина почала кричати. Сусіда почув крик і підійшовши до вікна побачив трупи. Фараони натрапили на слід, зробили «щухер» і знайшли барахло. Коли б ми були того гада пришили, то не сидів би я тут на двичній каторзі. Пам'ятний, Грицько не залишай живої душі, тоді в тюрязі не сидітимеш. Правду Бубнов казав—закінчив Каламбіт.

— Так, так твоя правда—сказав Бабуркін. Я, звичайно, проти тебе зверху плаваю, ти старий злодій, але в мене теж був випадок, про який я тобі розкажу другим разом.

Всі вже спали, лише три запальні грачі докінчували грати. Каламбіт і Бабуркін, забравши порожні пляшки, пішли до своїх ліжок. Хтось рівно хріп. Грачі ляпали картами.

ЛІКАРНЯ, ТИФ

Київська в'язниця була переповнена по нікуди. Тіснота доходила краю. У третій камері, що розрахована була на 23 чоловіки, сиділо 70. Спали не тільки по двоє на ліжках, а й під ліжками й на підлозі, не маючи матраців та укривал. Білизни не змінювали місяцями. До лазні не водили зовсім. Печей не топили. Холод і вогкість проймали наскрізь. Воші лазили по всіх. В камері був нестерпний дух, бо вночі з переповненої «параши» витікала рідина, розливаючись калюжами по підлозі.

— Тиф—зловісно прокотилось по в'язниці. З третьої камери взяли чотирьох. А за день ще й ще. Арештани мерли, як мухи. Повз вікна щодня провозили по три—чотири труни. Всіх, що перехоріли на тиф, не ізолювали, а саджали між здоровими, і хвороба косила людей не перестаючи. Було так само тісно. Жах смерті літав над в'язницею. Дизенфекції не було, здавалось, була одна мета—якнайбільше уморити в'язнів. Мій міцний організм, що довго боровся з інфекцією, нарешті не витримав, і одного безрезневого дня мене взяли до лікарні. В холоднім нетопленім коридорі дерев'яного барака скинули з мене білизну й верхню одіж і одягли в довгий полотняний халат.

Барак—це була одна величезна палата. Тинк місяцями обвалився. Переступивши поріг, я зупинився. Серед палати на підлозі лежали покотом хворі, головами одно до одного, а другий ряд—головами до надвірних стін навкруги всього барака, спираючись ногами на ноги перших рядів. Цілий барак був виповнений хворими і вони лежали, як оселедці в бочці. Боліла голова, ноги підламувались.—Іди лягай сюди—сказав служник-арештант, розсунувши ногами двох хворих. Переступивши два—три нерухомих тіла, я звалився на приготовлене для мене місце. Гаряче дихання обгорнуло мене з обох боків. Сусіда невиразно щось промчирив, кусаючи сухі губи. Стогін поєднувався з маренням. Один у гарячці, звівся на ноги, але знов упав. Служник,

що мабуть звук до таких картин, нічим не допомагав. Ландюги кайданів, торкаючись голих ніг, викликали приємне почуття прохолоди. Ввечері служник скинув з мене халата й вилив мені на спині якусь рідину, недбало розмастивши її долонею.—Чим ви мастите?—Салом—відповів служник. Я почував себе погано. Горіла голова й тіло. В роті пересохло. Я попросив води, але ніхто й не підійшов. Крик, стогін і бредовий регіт стояли в палаті. І барак і хворі швидко закруtilись у моїх очах. Стеля спускалась усе нижче й нижче і кінець-кінцем злилась з підлогою. Не знаю, чи довго я був у такому стані, але як розплющив очі, то в палаті мерехтів кволий вогник лампи. Мені було холодно і я попросив укривало.—Зараз нема,—ось уранці винесуть двох мертвих, тоді будуть,—відповів служник.

Пізніше я не раз бачив, як на хворих накидали укривала, взяті з тих, що ось тількищо померли. Вранці винесли з палати чотирьох мерців. Процедуру виноски було значно спрощено: служник брав за кандали, а коли їх не було, то просто за ноги і волік мерця до дверей, де лежали носі. На них накладали по два тіла й виносили в трупарню. Вдень прийшов фершал. Ступивши кілька кроків через хворих, він зупинився, постояв трохи і вийшов. Хворих кинули напризволяще. Їх ніхто не лікував, ніхто не доглядав. Салом змазували, як нам казали, на те, щоб тіло менше випаровувало води. Тільки найсильніші організми виживали. Ніхто не цікавився дієтою для хворих, їжу роздавав служник, а його ніхто не контролював. Він тикав до рук миску, і не було йому клопоту, чи міг їсти хворий чи ні.—Візьми обід—чуєш? Отлук чи що?—штовхаючи ногою хворого, кричав служник.—Та він же помер—відповів сусіда.—Так би й сказав.—Я облився, миска випала з рук, допоможіть—просив хворий.—Чорт тебе не вхопить, не бачиш—я діло роблю!—відповів служник. Минали дні й тижні. На кладовище виносили все нових арештантів, а на їх місце приводили нових. І ці нові, полежавши недовго, розпрошувалися з життям. Минули холодні зимові дні. Настала весна. Тепле сонячне проміння приємно гріло тіло. Палату все більше й більше виповняли хворі.

Одного разу, коли я вже мав видужувати, до палати ввели Бабуркіна. Він дуже зрадів, побачивши мене. Невеличкий на зріст, кволий, він, здавалося ще більше змарнів. Маленькі, безкольорові очі тмяно дивилися в глибоких западин. Обличчя пожовкло і зморщилось. Волосся безладно спадало на лоб. Він застогнав і звалився поряд зі мною.—Гади прокляті, заженуть у могилу!—виявся він. Хвороба швидко зламала його. Що день, то гірше йому ставало.—Попа дайте!—несподівано крикнув Бабуркін, обливаючись слізьми.—Я вбивця! Я катюга, звір! Прости мені моя добра, мила дитино. Я згубив твоє безневинне молоде життя.—Він ридав, обливаючись слізьми. Спочатку я гадав, що то марення, і коли він заспокоївся, то запитав його, чи пам'ятає про дитину, що говорив?—А чого ж не пам'ятаю? До смерти не забуду цього випадку—відповів він.—Діло було так: два роки тому, ми вчотирьох пішли на грабунок і пройшли пішки до повітового міста декілька верстов. Була спека. Купаючись у річці, я загнав скалку. Вийшов на берег і почав виймати. В цей час підбіг гурт хлопчиків. Один каже: «дя-дьку, дайте я вийму». Він маленькими нігтями витяг з підонви велику скал-

ку. Ми собі ще купались, а діти пішли. Дождавши вечора, ми пішли на «діло». Проламавши бляшаний дах, ми влізли до хати. Всі спали. Ми нечутно увійшли до кімнат і почали працювати. Тим, хто прокидався, представляли ножа до горла, або револьвер до лоба і вони мовчали. Скінчивши «діло» всіх почали вбивати—кого сокирою, а кого то й ножем різали. Хлопчина заховався під ліжку. Я витяг його за ногу.—Ой дядю, не вбивайте мене—благав хлопчина. Я глянув і впізнав хлопчика, що витяг мені скалку. Мені стало жалько. Але все ж я перерізав йому горло—Бабуркін знову голосно заридав і попросив попа.

— Ти, гаде, розрюмсався. Думав би краще, як убивав, а телер попа йому захотілось, душу спасти хочеш!—почав уїдливо докоряти карний.

Незабаром прийшов піп. Бабуркін хрестився, спинаючись на лікті.

— Спаси господи й помилуй нас грішних—сказав піп.

— Простіть, панотче, мені за гріхи—я багато душ загубив і пограбував. На мене зараз дивляться десятки благодійних очей перед смертю.

— Хай простить тобі господь і спасе твою грішну душу—мимрив піп. Процедура сповіді й причастя скінчилась.

Другого дня служник, виконуючи свої обов'язки, волік Бабуркіна за кайдани до ношів.

„МРЕЦЬ УТИК“

Двері в палату відчинились і два наглядачі кинули на підлогу закованого в кайдани арештанта в самій близьні.—Гад проклятий, знатимеш, як утікати—вилаявся один. На підлозі лежав блідий худий арештанта, у нього driжжали щелепи. Раз-у-раз він тяжко стогнав.

Служники, як звичайно, взяли його за руки й за ноги, щоб перенести на інше місце, але хворий страшенно крикнув. Ми зацікавились й ждали нагоди, щоб узнати в чім справа. Виявилось, що цей хворий раніш лежав у нашій палаті—він злодій-рецидивіст, засуджений на 20 років у каторгу, прізвище його Гарась. На запитання, що трапилось—він відповів. Учора вдень, коли з плати виносили мерців, я заплющив очі й притаїв дух—вчинився мертвим. Мене винесли в трупарню й викинули разом з мерцями. Укрившись якимось попоною, я перебував там цілу ніч, ляскаючи зубами з голоду й страху. Мені здавалось, що мерці, а там їх було чотири—ворушаться й от-от устануть. Мені навіть здавалося, що вони стогнуть. Вранці, зачувши, що до трупарні хтось іде, я ліг поряд з мерцями, витягнув руки й ноги, вдаючи, що я застиг.—От якби палити можна було, тоді зовсім мало мороки було б, а то копай яму, роби труну—сказав хтось із присутніх. Та ще одягай. Нещодавно бачив я, як ховали купця. Труна просто срібна, а костюм же який на ньому, карбованців з сто коштує. Напевне й грошей йому поклали. Просте жалько, що стільки добра марно гине. От би зняти такого костюмчика! Ну, з цього не знімеш—сказав він і ткнув мене ніском чобота в бік, аж мені дух заперло. Мало не крикнув я з болю, але якимось стримався. Принесли труни. Коваль почав збивати кайдани. Я лежав і думав: от ще трохи потерплю, а потім як привезуть на кладовище, підніму віко, накинусь на візника, здеру з нього одежу й утечу. Я чув як мерців укладали в труни.

Настала й моя черга. Коваль узяв мою ногу, поклав на ковадло і почав молотком збивати кайдани. Я звертецувся, як опшарений, і крикнув щосили. Коваль з переляку випустив молотка з рук, вирячивши очі, й загорлав: калавур, рятуйте! Наглядач і арештанти кинулись тикати, випереджаючи один одного. Я лежав і голосно стогнав. Незабаром прийшла ціла герелія наглядачів, і лаючись, внесли мене оце в палату.

Ця своєрідна втеча викликала в нас велике зацікавлення. Я хотів довідатися про подробиці, але втікач більш нічого не говорив.

МРІЯ ПРО ВТЕЧУ

Як я одужав, мене посадили в камеру № 5, де сиділо багато моїх знайомих і товаришів. Весняний вітер подихав у відчинене вікно. Вдалені видно було дерева, одягнені в зелень. На лутці цибав горобець, розчепірюючи крила. Ластівки мріли в весняному повітрі. Життя клекотом-клекотило. В такі дні неволя аж надто тяжка. Простір манить до себе. От чому щовесни надходить тоска за волею, а думка напружено працює над силою плянів, іноді фантастичних і недоречених. Тому я не здивувався, коли взяв, що готуються до втечі. Правда, я тоді ще не знав, що за десять років каторги мені доведеться бачити і не такі ще фантастичні пляни. Плян втечі був такий: п'ята камера була на четвертому поверсі, куткова. Малось на увазі розібрати стіну, спуститись на мотузку на рівень огорожі, відштовхнутись від стіни й вчепитись за горіжку, що була віддалена на два сажні від стіни, а потім—на другий бік. По натягнутому мотузку тоді можуть спуститися всі інші арештанти. Почаль зивчати, де стоять вартові. Виявилось, що один стоїть у дворі й наглядає вздовж корпусу й на стіну, що через неї хотіли втікати, а другий ходив на другий бік огорожі, якраз на тому місці, де мали спускатись по мотузку. До всього ще й стіну освітлював ліхтар. Найбуїніша фантазія не могла припустити, що ця трюкова втеча може здійснитись. Остання надія на темну ніч і на те, що вартові поснуть, теж поступово розвіялась і втеча залишилась не здійснена.

„БЛАТНІ" Й ПОЛІТИЧНІ

Барвисті казки «зворотників» *) про довільне життя в сибірських і російських в'язницях давно минулись. Але буйна фантазія «зворотника»-блатняка переносить його в далеке минуле, і він, поважно сівши, оповідає про зливок золота, що його добув на руднях, про багате довільне життя, про турботи й повагу до нього в сибірських в'язницях.

— А тепер нічого того немає: «політика» все зіпсувала—з жалем закінчує він.

Революційний рух кинув до в'язниць робітників, солдатів, матросів. Карні втонули, розсіялись у цій лаві. Адміністрація в'язниць, застосовуючи репресії до політичних, позбавила колишніх послаблень і карних. Але та сама адміністрація, щоб створити розбрат, підтримувала й поширювала версії про те, що до запровадження суворого режиму у в'язницях спричинились політичні.

*) Зворотник — карний, що вже був на каторзі в Сибіру.

Блатні, гуртуючи круг себе босоту, готували напад. Каламбїт об'єднував круг себе і «блатних» і «неблатних». Він ігнорував усіякі норми гуртжиття. На перший плян було висунуто звиряче почуття—загризти супротивника. Основний закон, що йому підлягали і його визнавали—це брутальна фізична сила. Голод був головний стимул і збудник звирячого інстинкту.

Вранці, як приносили хлїб, Каламбїт, підтриманий «блатними» брав на свою кампанію стільки, скільки вважав за потрібне. Підчас обїду хапав найкращі шматки, не залишаючи іншим нічого. На протести, Каламбїт ричав: мовчи, гаде, поки зуби цілі! Яке мені діло до тебе? Отож і ти мене не чіпай. Поки вас, гадів, не було, ми мали всього вволю.—Пообїдавши, посуду не мив, а другого дня навмисне брав чийсь вимитий посуд. Чергування по камері не визнавав.—Коли тобі треба, то замітай і мою підлогу—казав він.

Каламбїт і «блатні» що день, то більше нахабїли, вони почали відбїрати передачі, що їх дехто діставав з волі. Вони не раз орудували кулаками. Життя ставало нестерпне. Адміністрація дивилася на все це крізь пальці, вдаючи, що вона нічого не помічає.

Політичні готували відсіч. Провадилася переписка. В камері групами радились. «Блатні» нашорошилися і шукали зачіпки.

Одного холодного зимового дня третя камера поверталася з прогулянки. Біля дверей у коридорі стовпились арештанти. Анархїст випадково наступив на ногу якомусь «блатному». Той, і слова не мовивши, замахнувся з усієї сили вдарив кулаком в обличчя. Анархїст, як підрізаний, упав на підлогу.—Ах ти, гаде паршивий. На мозоль наступив!—заричав «блатний» і підскочивши вдарив ніском у бік.

Товариш нархистів Степан, одземкуватий міцний хлопець, схопив «блатного» за комір, тріпнув і вдарив ним об підлогу. «Блатні» миттю накинулись на Степана і цілий десяток їх раптом звис на нїм. Бійка почалась. Сімдесят чоловік, заковані в ручні й ножні кайдани, вчепились один в одного, качаючись клубком на підлозі. Дзвін кайданів зливався з криками й стогоном. Двоє, накинувши один одному на шию ручні кайдани, качалися по підлозі й душили пальцями за горло один одного. Двоє з закривавленими обличчями, гатять кулаками один одного в боки.

— Калавур, рятуйте!—кричить хтось.

— Стій, стрілятиму зараз! Розійдись!—врізавшись в середину, кричать наглядачі, що прибігли втихомирювати. Орудували дулами револьверів і ножами шашок.

Повертаючись з контори, куди я ходив за якимось ділом, я випадково бачив цю бійку. Наглядач, що йшов зі мною, побачивши бійку, чомусь наставив на мене револьвера й крикнув: «ані кроку, а то застрелю!» Потім кинувся вниз по сходах і крикнув: «давай варту!»

Важко було визначити, хто переміг у цій халазії, але «блатні» притихли, змінивши задерикуватий тон на більш мирний. Про бійку не згадували, ніби її й не було. Атмосфера стала звичайна.

І. МИКИТЕНКО

ПРОЛЕТАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНИ НА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ ФРОНТІ

(Доповідь на 2-й світовій конференції пролетарських письменників)

I.

Товариші!

Перше, що мусить сказати на другій світовій конференції пролетарських та революційних письменників українська пролетарська література, це те, що своїм буйним розквітом, своїм поширенням серед багатомільйонних мас пролетаріату та найбільшого селянства радянської України, своїми зв'язками з пролетарськими літературними загонами всіх народів СРСР, і нарешті, своїм об'єднанням з революційними загонами світової літератури, українська література зобов'язана тим оптимальним умовам розвитку, які в наслідок жовтневої перемоги пролетаріату всього Союзу створила для неї комуністична партія та радянська влада під егідою пролетарської диктатури.

Ленінське розв'язання національного питання від комуністичної партії є не лише умова, за якої єдиноможливим стає повнокровний розвиток усіх національних літератур нашого Союзу, отже й української. Ленінське розв'язання національного питання стало за підйому для всіх цих літератур, за головну рушійну силу їхнього поступу, за силу, що не лише дає матеріальні й моральні умови для їхнього розвитку, а й спонукає наші літератури до цього розвитку, веде їх через національну форму до найвищих ступнів соціалістичної культури.

Тому цілком природньо, що українська пролетарська література могла розвиватися лише поборюючи всілякі вияви так свого буржуазного націоналізму, як і російського великодержавного націоналізму, поборюючи нарешті й вияви будь-якого нігілізму в національному питанні, бо все це однаковою мірою, лише під різними машкарами, ставало за зброю ворожих пролетаріатові сил, що намагалися загальмувати розвиток соціалістичної культури.

Українська революційна література може похвалитися не однією перемогою на цьому шляху. Нарешті, представлена своїм пролетарським сектором організаціям ВУСПП, «Забой» та «Молодняк», разом з усіма пролетарськими літературами СРСР, через всесоюзний штаб пролетарської літератури—ВОАПП, вона влила свої сили в міжнародню армію революційних письменників, щоб разом із ними, в одних колонах, під одним революційним прапором виступати далі проти світового капіталу—за світову пролетарську революцію.

Висвітлити ці шляхи української пролетарської літератури в короткій доповіді—дуже складне завдання.

Це завдання ще більше ускладнюється тим, що в міжнародній пресі про українську пролетарську літературу майже нічого до цього часу не писалось, що переклади з неї були випадковим явищем і що ціла українська література для багатьох секцій інтернаціонального бюро є великою мірою «невідомою землею».

Але сподіваючись на те, що віднині кожний день співробітництва української пролетарської літератури з секціями міжнародного об'єднання збільшуватиме нашу взаємну поінформованість, ми можемо зараз зупинитися лише на найголовніших етапах її розвитку, відзначити найлекучіші її проблеми, досягнення й хиби.

II. ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ЛІТЕРАТУРА

Маючи багатовікову історію розвитку, українська література в XX сторіччі, в добу фінансового капіталу уже принесла дуже поважну спадщину світової буржуазної культури.

Постаті Сковороди, Котляревського, Панька Куліша—є виразні постаті на тлі європейської буржуазної думки.

Письменники Тарас Шевченко, Леся Українка, Мих. Коцюбинський, Володимир Винниченко (на першій порі своєї творчості), нарешті Іван Франко—вклали в українську літературу скарби високої якості. Багато їхніх творів і зараз є класичними зразками, що припадають нам для виховання революційної молоді в наших школах.

Жовтнева українська література вважає Шевченка та Івана Франка за своїх найближчих попередників.

Західньо-український письменник, син коваля, доктор Іван Франко своєю понадсорокарічною літературною працею проорав у цілій українській літературі таку глибоку й плідну борозну, що її сміливо можна назвати працею велетня.

Крім багатьох томів власних творів, Франко дав українській літературі також і свої численні переклади з німецької, французької, англійської, польської, чеської, російської, грецької, латинської мов.

«Якщо поет-бунтар, запальний агітатор проти російського царату з його ганебним кріпацтвом,—Тарас Шевченко був найстарішим типом митця—поетом-співцем, то Іван Франко, поет робітників та найбіднішого селянства, який, проте, писав про цих робітників і селян для інтелігенції, був уже, як і Леся Українка, не співцем, а фахівцем-майстром, поетом думки». (В. Коряк).

І вже це одне підносить його на високий щабель проти всіх інших поетів.

Громадсько-літературне кредо своє Франко визначив словами: «не Баярд, борець непоборимий, не Дон-Жуан, жіночих серць побідник, героєм наших днів, а продуцент робітників».

І він справдив це своє кредо, почавши одним з найперших у світовій літературі розробляти робітничу тематику, і то розробляти її так, як міг лише син своєї класи.

Коли заходжувався можновладець французького натуралізму Еміль Золя коло своїх «Вуглярів», то вже Іван Франко дав неперевершені досі у пролетарській літературі «Бориславські оповідання», в яких він потужною рукою майстра відбив каторжну долю західньо-українського пролетаріату на нафтових підприємствах Борислава. «Захар Беркут», «Боа констриктор», «Борислав сміється» — все це значні і сильні полотна, що їм по праву може належати честь стояти в перших шерегах здобутків світової революційної літератури.

Для нас не позбавлене цікавості Франкове визначення ролі поета в умовах певної соціальної дійсності та його ставлення до форми своєї творчості. В листі до Павлика з 1879 року Франко писав про себе: «Ви знаєте, що пишучи щонебудь, я зовсім не хочу творити майстерверків, не дбаю о викінченні форми і т. д., не тому, що се само собою нехороша річ, але тому, що тепер головне діло в нас сама думка, головне завдання писателя — порушити, зацікавити, вткнути в руки книжку, збудити в голові думки».

Чи не в такому стані, тільки в мільйон разів гострішому й тяжчому, перебуває зараз Західня Україна під чоботом польського фашизму, коли сучасні поети Західньої України мусять особливу увагу звернути на ці Франкові слова.

Будити революційну думку пригнічених робітників та селян, допомагати їм шукати найпевніших засобів соціального визволення, про це, насамперед, мусить думати революційний поет. Він перестав би бути революційним поетом, коли б замість цього почав у гонитві за найновішими літературними модами клопотатись не змістом насамперед, а виключно формальними експериментами, щобто, коли б він віддав перевагу формі перед змістом.

Діалектичну єдність змісту та форми ми розуміємо, як єдність, у якій зміст визначає форму і цей зміст мусить бути активним пропагатором класової боротьби за соціальне визволення пролетаріату та найбіднішого селянства.

Комуністична партія і пролетарська суспільність України, визначаючи місце Франкове в українській літературі, яко місце попередника Жовтневої літератури, висловились про Івана Франка так:

«Українська націоналістична буржуазія подібно тому, як це вона робить із Шевченком, намагається зрбити і з Франка вузького національного героя, представника українства, як такого. Тимчасом Франко є типовий представник тогочасної робітничо-селянської інтелігенції, поет пролетаризованого селянства та перших кадрів українського робітництва і ворог національної буржуазії всіх кольорів». *)

Такий є для нас Іван Франко, попередник жовтневої літератури.

III. ПІСЛЯ ЖОВТНЯ

Пожовтнева українська література доби військового комунізму творилася в атмосфері смертельної боротьби з буржуазією. Рішучо й безком-

*) З тез Агітпропу ЦК КП(б)У.

промисло руйнувалися всілякі традиції. Співці нової доби бачили цілий світ у загравах і пожежах, що на їхньому патетичному тлі вставав величний СРСР і, як його жива частина—оновлена в вогнях, радянська соціалістична Україна.

Удар і удар—без перерви.
Простяглися напружені струни.
Червоні нерви оголосила земля
— Від Бастилії—до Паризької Комуні,
До Будапешту від Кремля...
— І далі... далі...

Такі незміряні інтернаціональні перспективи ввижаються одному з «перших хоробрих» Жовтневої літератури, поетові Василю Блакитному—Еллану.

Тимчасом на самій Україні поле для нової, пролетарської літератури, звичайно, не було чисте, як не може воно бути чистим і сьогодні, коли класова боротьба не припиняється, а загострюється в процесі соціалістичного будівництва.

Частина передреволюційного письменницького активу (Олесь, Вороний, Чупринка, Винниченко) стали проти інтересів українського пролетаріату та найбіднішого селянства, але не встоявши перед силою пролетарської революції, подалися хто в еміграцію (Олесь Вороний), хто в «рядові» активної контрреволюції (Чупринка), хто на командні пости петлюрівщини (Винниченко). Інша ж частина, залишившись на радянській Україні, переживала катастрофу руйнації своїх дрібнобуржуазних партій і їхнього світогляду, і йшла частково у внутрішню еміграцію, частково в символізм, частково в запілля інших реакційних, націоналістичних течій.

Але доба військового комунізму створює і свої формальні прийоми «червоної символіки». Це полекшує тій частині дореволюційних письменників, сиволістів, що залишилися на радянській Україні без прихованих думок, стати відразу щільно до нової літератури та до її творців, зв'язати свою долю з ними, та з тими революційними журналами, що в них вони почали активно співробітничати (Я. Савченко та інші).

IV. „ЛІВІ“

Традиції буржуазної літератури й мистецтва, етичні й естетичні норми буржуазної культури рішуче розбиваються тоді ж представниками найлівішої» дрібнобуржуазної течії—українських футуристів на чолі з основоположником цієї течії Михайлом Семенком.

Захопившись революцією, як анархічним бунтом, ця група змогла найповніше використати свою руйнацьку енергію саме за тієї доби. Далі вже, за доби відбудовної, її гасла та «похоронні» теорії щодо цілого мистецтва («Катафалк мистецтва») не змогли прислужитися творчій роботі пролетаріату і виродилися в архи-«ліве» клопітне й шкідливе для революції дрібнобуржуазне забіяцтво.

Діячі цієї течії (Аспанфут, Комункульт—Нова Генерація) змушені були нарешті вже десь аж на 12 році революції поховати свої деструктивні теорії і висунути компромісні теорії екстракції, фактажу, тощо, теорії наскрізь механістичні, чужі пролетаріятові своїм антидіалектичним настановам, проте стільки зовнішньо «революційні», що на цьому «ідейно фактажному» механізмові «ліві» продовжують їхати ще й сьогодні по дорозі з революційною літературою і навіть мають у своїх нечисленних лавах молодих революційних поетів, що невдало, хоч і фанатично, беруться доводити пролетарськість всієї організації. Вони навіть свій журнал «Нова Генерація» перейменовують рік тому з органу «лівої формації мистецтв» на орган «революційної» формації, справедливо зваживши, що все «лівіше» від нашої революції є *праве*, вороже їй. Вони пробують нарешті перейменувати свою організацію на *пролетарську*, проте ця назва свідчить тільки про оргмеханістичність, а не пролетарськість цієї організації.

Такий є шлях «лівих» на Україні.

V. ПЕРШІ ХОРОБРІ

Тимчасом року 1918 виступила на літературне поле перша фаланга пролетарських письменників—активних борців за пролетарську революцію. Їхні імена вкриті славою, горять зараз на найпочесніших сторінках історії Жовтневої літератури, але самих поетів немає вже між нами, вони полягли за революцію, залишивши українському пролетаріятові невелику, але, бойову, словену героїчного патосу поетичну спадщину.

Це були: В. Чумак, В. Блакитний, Г. Михайличенко та Андрій Заливчий—поети, що їх ми називаємо «першими хоробрими».

Молоді й запальні, вони линули в революційне життя, як безстрашні птахи. Наймолодший із них, Василь Чумак, такими кованими словами визначав сміливу путь поета революціонера, що вийшов з мас і йде з масами:

Доволі. Кільцями ланцюг:
тріпоче прапор соколинний.
Вони спинить хотіли рух,
але ми лине́м, лине́м, лине́м.
І наш завзято кутий гімн
ширяє срібні блискавиці.
Туди—в червоні береги—
з низин. Туди! Ми—крила! Птиці!

Вони линули тоді, коли було
«Муром зятато обрій».

Вони кликали:

— Вдарте з розгону: р-раз...
Ми тільки перші хоробрі
Мільйон підпирає нас.

Так писав В. Блакитний.

Які ж то мільйони, що в їх ім'я, за їхні інтереси пламеніли ці поети? Відповідь знаходимо у того ж таки Василя Блакитного. Спаливши націоналістичних божків ще на початку революції, В. Блакитний писав так:

«Хто ж ще йде урочисто твоїми шляхами, виступає ходою звитяжців з обличчями чорними (сонце і дим), із блакиттю в душі—і червоним прапором в руках?

— О, Україно моя,—це гордість, надія твоя—пролетарі, твої діти».

Жодного з цієї фаланги «перших хоробрих» немає сьогодні серед нас.

Василь Чумак упав не подоланий, а фізично знищений денікінською контррозвідкою в її темних і страшних льохах.

Такою ж смертю героя загинув і Гнат Михайличенко автор «Блакитного роману», основоположник імпресіоністської течії, що панувала в українській поштовтневій літературі від кінця доби військового комунізму геть до середини відбудовного періоду.

Третій із «перших хоробрих» Андрій Заливчий упав ще 1918 року під гетьманською кулею на вулицях міста Чернігова підчас славетного повстання проти кайзерового генерала гетьмана Скоропадського.

Такими надто коштовними «червоними квітами» встелено шлях пролетарської літератури на Україні. Але вона не зупинилася в своєму розгоні.

Поет більшовик—Іван Кулик, починанець марксистської критики на Україні—Володимир Коряк, фундатор пролетарської літератури Василь Блакитний та багато молодших з революційного пролетарського початківства проробляють величезну підготовчу роботу, провадять в тогочасних українських виданнях бойову полеміку про шляхи нової літератури та мистецтва, б'ють підголосків буржуазної літератури. І нарешті, вже на початку 1923 року, Василь Блакитний збирає в Харкові найкращі, найреволюційніші літературні кадри, другий призов пролетарської літератури.

VI. „Г А Р Т“

Так створюється перша Всеукраїнська Спілка пролетарських письменників «ГАРТ», в лавах якої, крім згаданих раніше товаришів, ми бачимо поета-червоноармійця з Донбасу Володимира Сосюру; поета-комунара Миколу Хвильового; одного з найвидатніших поетів радянської України, нині члена Всеукраїнської Академії Наук, Павла Тичину; одного з найплodючіших поетів В. Поліщука; молодого прозаїка початківця Аркадія Любченка; поета Михайла Йогансена; діяча пролетарського театру, а пізніш прозаїка Юрія Смолича; Івана Дніпровського, Гордія Коцюбу і багатьох інших письменників, що з них дечий шляхи надалі, на жаль, розминулися з гартованськими традиціями.

Разом з «Гартом» в столиці України народжується великий літературно-науковий та громадсько-політичний місячник «Червоний Шлях», у якому гартяни беруть найближчу та найактивнішу участь.

Українська еміграція, недобитки жортоблакитної петлюрівщини, заховавшись під крилом польської буржуазії, намагалися закидати брудом тих

визначних поетів, що приєдналися щиро до лав революційної літератури. Зокрема на адресу Павла Тичини вони кидали «докори», що цей поет, мовляв, уже «не вперше цілує пантофлю папи». Тичина відповідав їм з гідністю революційного поета:

Пішли. Загрузли. Розгубились.
В погромах захлинулись. Упились...
О, будьте прокляті ви ще раз.
Душі моєї не купить вам
ані лавровими вінками,
ні золотом, ні хлібом, ні орлом;
Стою, мов скеля непорушний.

Перші часи «Гарту» характеризуються отакою виразною громадсько-літературною лінією організації і окремих її членів. Це ж були й часи її інтенсивної літературної роботи, що в ній визначилось творче обличчя окремих гартівських письменників. Виходять збірки Сосюри «Червона зима», «Залізниця», «Місто»; П. Тичини «Плуг», «Вітер з України»; Кулика. «Одужання»; М. Хвильового «Сині етюди», «Осінь»; В. Поліщука—«Радіо в житах», поема «Ленін», «Європа на вулкані» та ціла низка перших книжок інших письменників.

За часів розквіту «Гарту» утворюються також його філії на периферії в Києві, Одесі та інших містах. В Одеській організації «Гарт» виявляється вперше майбутній драматург Микола Куліш, та інші молоді письменники. В Києві так само збирається гартівський молодняк, на чолі якого стає згодом молодий марксистський критик Б. Коваленко.

Однак, у першій спілці пролетарських письменників «Гарт» глибокої пролетарської монолітності не було та й не могло бути, бо складалася вона з людей аж надто різноманітних і своїм соціальним походженням, і своїми мистецькими уподобаннями.

1924 року «Гарт» видає свій перший альманах під цією самою назвою. І там у провідній статті Василя Блакитного ми знаходимо такі застережливі рядки:

«Майбутнє покаже, хто з поодиноких гартівців є крицею і нею лишиться, а хто—м'яким оловом чи може навіть золотом, котре хоч і представляє в перехідній добі обмінну вартість, але...»
об'єктивно, мовляв, є матеріял, придатний хібащо для тих будов, які золоту приділяв Ленін.

Блакитний добре знав, що перед труднощами відбудовного періоду не всі виявлять себе стійкими революціонерами. Бо труднощі ті були величезні, а гартівська маса не була монолітна. Труднощі відбудовного періоду для пролетарського письменника полягали в тому, щоб у сірих буднях не пізнати незламну волю пролетаріату, що веде багатоміліонне селянство від руїни й занепаду—спадщини царської політики та імперіялістичної війни—через кооперацію і культурну революцію до соціалізму. Треба було не лякатися гладкої спини непмана, що маячила на тлі соціалістичного сектора нашого господарства, треба було вміти не губити перспективи і не піддаватися

на провокації дрібної буржуазії, що отруювала повітря наклепами про термідор, про переродження партії і радянської влади, про загибель революції.

Потрібна була тверда сила й чіткий пролетарський світогляд, щоб боротися з націоналістичними спробами сільського глуття та міського непмана, спробами вибити з рук пролетаріату національне питання. Треба було боротися з ідеологією устряловщини всіх відтінків, уміти пізнавати лице зміновівства, орієнтуватися в складних умовах гострої класової боротьби, щоб не стати рупором якоїсь ворожої пролетаріатові соціальної верстви. Треба було, нарешті, мати більшовицьку витримку, щоб перемагати отруйний вплив троцькістської опозиції.

На Україні всі ці труднощі посилювались ще складністю національного питання, тяжкою спадщиною царської русифікації, що її доводилося ліквідувати, тощо.

Фундатор «Гарту» не закривав очей на ці труднощі, він знав, що з-поміж гартованців можуть виявитися й люди, що кинуть прапор пролетарської літератури чи передадуть його до ворожих рук, або й самі перейдуть до іншого табору, бо вже тоді де в кому з гартованців були помітні дрібно-буржуазні тенденції, виявлялася їхня, покищо попутницька, суть.

Щоб відбулася диференціація, не довелося довго чекати того майбутнього. Вона почалася ще за життя Блакитного й незабаром після його смерті, що скосила його виснажений революційною боротьбою організм 1925 року,—«Гарт» у Харкові через кілька місяців перестав існувати, кинутий напризволяще геть усіма його основними силами. Натомість харківськими гартянами була створена нова організація «Вільна Академія Пролетарської Літератури»,—скорочено ВАПЛІТЕ, на чолі якої стали М. Хвильовий, О. Досвітній та М. Яловий.

Щоб зрозуміти діалектику цього процесу, треба вернутися дещо назад і зупинити свою увагу на питаннях славнозвісної літературної дискусії, яка розгорнулася була в тих роках і тривала геть аж до 1926 року.

VII. ПЛУГ

Тут ми повинні приділити особливу увагу другій літературній організації, Всеукраїнській Спільноті Селянських Письменників «Плуг», що заснувалася на чолі з т. Сергієм Пилипенком ще року 1922, відіграла в історії українського революційного літературного руху на абияку ролю і продовжує свою творчу діяльність і досі. З її лав вийшло багато письменників, що нині посідають визначне місце в українській революційній і пролетарській літературі, як от Андрій Головка, автор видатного твору «Бур'ян», Петро Панч, автор книги «Голубі ешелони», Сава Божко, Олександр Копиленко, Андрій Панів та інші письменники. В ній же працював колись і найбойовіший літературний комсомольський актив—Павло Усенко, Іван Кириленко, Анатоль Крашаниця, Іван Шевченко та інші.

Але головне для цієї організації є те, що це була багатосотенна, масова організація, розрахована на виховання літературних кадрів, що приходили з

села, звідки вони приносили не лише революційні літературні потенції, а також часто-густо й дрібновласницькі, міщанські, просвітянські хуторянсько-куркульські тенденції. Треба було колосальної енергії керівників організації, щоб відсіювати класово чужі елементи, перевиховувати близьку до революційної літератури молодь, прокладати стежки нової революційної селянської літератури.

Не завжди щастило не лише плужанській, а й цілій українській літературній молоді давати твори достатньої літературної кваліфікації, твори високої ідейності, твори, гідні завдань відбудовної доби революції.

Часто-густо редакції тогочасних видань захлиналися в рукописах, щонайняк не надавалися до друку через свою художню та ідеологічну вбогість чи хибність.

А молодь вимагала. Молодь плинула в літературу, як весняні потоки. Не мігши ще критично опанувати буржуазну культурну спадщину, а тим паче сказати своє свіже слово, опанувати художньо й ідеологічно нову тематику, дехто з цієї молоді, залишався на позиціях епігонства, виявляв художню безпорадність.

VIII. ПОМИЛКИ М. ХВИЛЬОВОГО

Саме тоді виступив гартованець Микола Хвильовий із своїми листами до «наймолодшої молоді». Ми мусимо підкреслити, що авторитет Хвильового, автора «Синіх етюдів», був недостяжно високий. Хвильовий створив школу революційної «духмяної романтики», культ «запашного слова», що горіло перед кожним початківцем, мов ті чарівні японські ліхтарики, і вабило наслідувати, а часом і просто списувати його. «Кіт у чоботах» Миколи Хвильового ходив «по бур'янах революції» і жив у серцях цілого молодого літературного покоління. Ніхто в українській літературі до Хвильового не говорив такими дивними, такими хвилюючими словами, ніхто не спитав їх у такі химерні орнаменти, ніхто не вигукував їх так патетично й екзальтовано.

Висока стилістика Коцюбинського та Лесі Українки, глибокий інтелектуалізм Франка, майстерність Винниченка—все це тоді ще не було широко приступне для численної молоді, бо тільки-тільки-но готувалося до видань, тільки-но починало розповсюджуватись. А духмяне слово Хвильового, до того ж присвячене революційній тематиці, громадянській війні, новим будням та їхнім протиріччям,—ішло в маси, ставало новим канонам.

І от цей майстер і надхненець образів «загірної комуни» забирає полегмічне слово і адресує його до «наймолодшої молоді».

Що сказав Хвильовий у своїх листах?

Він сказав, що треба вбити відсталість і провінційальне назадняцтво української літератури, цю спадщину царського колоніального гніту: треба вчитись, треба кваліфікуватись, треба не дозволяти сатані старого хуторянства вилазити з бочки (був колись такий «малоросійський» водевіль «Кумірошник або сатана в бочці»), треба, нарешті, піднести українську літературу на ті верхівлі, на яких вона стане гідна своєї епохи і назавжди покін-

чить з усім тим, що її принижувало, тримало в етнографічних берегах за часів безславного царату, який устами своїх сатрапів міністрів освіти валуєвих наказував: «не било, нет і бить не может» (української культури).

Ось проти цього неутта й назадицтва виступив Микола Хвильовий. Це було своєчасно, влучно й потрібно. Та, на жаль, тов. Хвильовий висловив у своїх памфлетах не лише ці справедливі думки, а ще й багато іншого, політично хибного, з чим почав полемізувати насамперед керівник «Плугу» т. Пилипенко.

Запропонувавши вчитись, тов. Хвильовий заадресував революційну літературу до так званої «психологічної Європи»—а як на зразок її вказав на буржуазну групу київських «неокласиків», що мали, на його думку, повести українську літературу на верхівлі кваліфікації.

Підтримавши ворожу пролетарській літературі буржуазну літературну групу «неокласиків», т. Хвильовий далі цілком логічно поглибив свої політичні помилки гаслом відриву української літератури від російської та українською модифікацією політично шкідливої теорії «боротьби двох культур» (російської та української), далі—теорією «вольової людини» буржуазного фашистського типу, теорією цілості нації тощо, і, нарешті, теорією «азійського ренесансу», що мала на собі всі ознаки українського месіанізму.

Цей комплекс хибних і політично шкідливих ідей набув собі назву «хвильовизму».

Ідеї Хвильового та його однодумця тов. Шумського дістали рішучу відсіч партії та цілої пролетарської громадськості, але в літературному оточенні т. Хвильового вони не могли зникнути, бо виникли не з повітря, а були безперечно проказані ворожими революції прошарками суспільства, серед якого вони, ці ідеї, живуть іще й понині, не зважаючи на те, що сам тов. Хвильовий від них відмовився, засудив їх і з ними бореться.

ІХ. „В А П Л І Т Е“

Орієнтуючись на «психологічну Європу» з її типом буржуазної «вольової людини», тов. Хвильовий та його співники кинули «Гарт» і створили згадувану вже «Вільну академію пролетарської літератури», яка неминуче мусіла була перебрати на себе тяжкий вантаж політичних помилок її керівників.

Надзвичайно цікава й глибоко повчальна еволюція до ідеалів буржуазного мистецтва відбувається у згаданих «вільних академіків». Одного з них починає роз'їдати іржа занепаду й троцькізму і він пише ідкі сатири на радянські будні, все далі й далі відходячи від принадних обривів «загірної комуні». В публіцистичних творах його цей глибокий занепад і зневіра в силі пролетарської революції відбиваються в таких одверто безнадійних рядках:

«всяка спроба того або іншого поета піти в ногу з сучасністю неминуче заводить його в глухий закут безпорадного песимізму».

бо, мовляв, замість «червоних зір» «над розвіяністю хмар» замаячив «без-
вигідний неп» і т. д. і т. д., все те, про що вже говорилося раніше і чого
треба було боятися.

Другий—в теоретичній статті намагається довести, що вчений буржу-
азний «неокласик» дорожче для революції за десяткох пролетарських поетів.
Третій талановите перо гартованця-драматурга, що створило епохальну ре-
волюційну п'єсу («97») міняє на опозиційний пензель троцькізму (в п'єсі
«Хулій Хурина»), цей пензель він умочає далі в жовтоблакитні націоналі-
стичні фарби і ними вимальовує малахіяньські далі світового мрійництва. І
це створює своєрідну «епоху» «Народнього Малахія». Четвертий полишає
в забутті революційну тематику своїх попередніх новел і солоденькими кра-
сивими словами, прибраними в збиті французькі моди, починає плакати з
образи за розбите міщанське щастячко проститутки. П'ятий малює хмуру
осінь нашої дійсності, на тлі якої звіроподібний комуніст замучує орля і
викидає його на смітник. Шостий замовкає зовсім після того, як його не-
вдалий з ідеологічного боку твір засудила пролетарська громадськість. Зате
сьомий пише «пікатні» «Записки холуя» та «Подорожі до Червонограду»,
які справді далеко заводять автора за межі радянської літератури.

Така різюча еволюція колишніх гартованців, що пішли в науку до
«психологічної Європи» і політичного троцькізму. Вона відбувається ката-
строфічно швидко і невблаганно логічно.

Вона завершується романом Миколи Хвильового «Вальдшнепи», що
складається з діалогів на політичні теми, які автор розв'язує уже по-фа-
шистському.

Навряд чи є ще де в іншій літературі такий яскравий приклад діалек-
тики, що так показово для самого автора злив би в єдиний струп усі його
хворі місця.

На цьому ця, зовсім не академічна, історія кінчається, довівши своїх
персонажів «від ухилу до прірви»—за виразом марксистського критика-
публіциста т. А. Хвилі, який своїми працями боровся з «Вапліте», викри-
вав її націоналістичну суть і особливо своєю гострою видатною в нашій
марксистській критиці працею під назвою «Від ухилу в прірву» допоміг
т. Хвильовому рішуче переглянути свій шлях і категорично засудити роман
«Вальдшнепи».

Члени «Вапліте», на чолі з тов. Хвильовим мали досить мужности,
щоб не тільки визнати свої помилки, а й повернути назад до пролетарської
громадськості, повернути для того, щоб революційною роботою випікати
свої неревольюційні сліди.

Отже, дамо їм можливість робити це якомога успішніше і погляньмо
тимчасом на ту гартованську молодь, що не пішла за «Вапліте», а воліла шу-
кати для себе інших шляхів.

Х. ВУСПП та „МОЛОДНЯК“

Адже в Києві та Одесі залишились гартованські організації, що ні за
що не хотіли здавати Жовтневих прапорів у чужі руки—як уміли, тримали
їх у недосвідчених, але в своїх руках. Крім того, і в самому Харкові зали-

шився один, що пішов не в ногу з «європейською» ротою. Це був т. Корж. Нарешті за океаном, у Канаді, тимчасово перебував т. Кулик, що також був і залишився гартованцем.

До всього цього в Харкові та Києві створилася ще раніш бойова комсомольська літературна організація «Молодняк», що непримиренно боролася з «Вапліте». На чолі цієї організації став перший комсомольський поет України Павло Усенко.

Всі ці сили разом створюють організаційне бюро 1-го Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників, до якого приєднується найстаріша пролетарська організація на Україні — Вседонецька спілка пролетарських письменників «Забой», а також київські пролетарські поети та критики М. Терещенко, Я. Савченко, С. Щупак та інші. І ось на початку 1927 року на 1-му з'їзді пролетарських письменників України з представниками робкорів та низових гуртків утворюється Всеукраїнська Спілка пролетарських письменників ВУСПП, яку бачимо нині у ВОАПП'ї та в Міжнародному бюро революційної літератури.

ВУСПП утворився на класових принципах інтернаціоналізму, об'єднав у своїх лавах не лише українських, а й єврейських та руських пролетарських письменників, що працюють на Україні, і відтак з'єднав свої лави з загонами пролетарської літератури всіх народів СРСР у Всесоюзному об'єднанні ВОАПП.

ВУСПП активно підтримала пролетарська суспільність та дружні літературні організації «Молодняк», «Плуг», «Західня Україна». За проводом партії у боротьбі з «Вапліте» та іншими ворожими пролетарській літературі угрупованнями, як от «Марс», «неоклясики» тощо, підтриманий від згаданих організацій та пролетарської суспільности, ВУСПП зростав творчо й ідеологічно.

Але на початку своєї діяльності вуспівці мали більше бойового запалу, ніж літературної продукції, і це давало привід нашим супротивникам ставитись до вуспівців зневажливо та образливо, як до якихось письменоводителів, нездар, «зрадників» української літератури й т. ін. Потрібна була справжня пролетарська витриманість, щоб не злякатися такого бойкоту «старших» письменників і піти вперед сміливо і без вагань, не чекаючи визнання від цих письменників, а сміливо їм себе протиставляючи, одверто й нещадно з ними борючись, нещадно нападаючи на їхні організації і викриваючи їх політичну суть. Цей шлях ВУСПП обрав собі свідомо і йшов ним твердо й переконано з вірою в свої сили і в близьку перемогу. Свої позиції ВУСПП здекларував зараз же в своєму органі «Літературній Газеті», що виходила в Києві.

Далі починають з'являтися перші вуспівські та молодняківські спроби розроблювати робітничу тематику. «Вапліте» зустрічає цю продукцію в багнети і одночасно поспішає запевнити своїх читачів, що ВУСПП ніколи ніякої історичної ролі в організації пролетарської літератури не відіграє, що ВУСПП є ніщо інше, як «іздержки революції»—і тому з ним треба боротись.

На Всеукраїнському театральному диспуті прихильники «Вапліте» та театру «Березіль» влаштовують вуспівським промовцям обструкцію і взагалі тримаються «переможцями».

Проте історія іде своїм річищем, її нікому не щастить повернути в другий бік. І вже на другий свій з'їзд і особливо на останній пленум, що відбувся пізніше тому, вуспівці та молодняківці приходять з значною літературною продукцією, що складає головну частину всіх надбань сучасної пролетарської літератури України. Твори І. Ле («Юхим Кудря», «Роман Міжгір'я», «Наливайко»), І. Кириленка («Кучеряві дні», «Натиск»), В. Кузьміча (роман «Крила»), І. Кулика («Чорна епопея», «В оточенні»), Л. Первомайського («Терпкі яблука», «Околиці», «Плями на сонці»). М. Ледянка (донбасівська епопея «На-гора»), Костя Гордієнка («Повість наймита», «Три комунарки», «Славгород»), М. Майського («Новелі»), Ю. Зорі (роман «Депо»), М. Ірчана («Біла малпа», «На півдорозі» тощо). Миколи Терещенка («Республіка», «Мета й межа»); збірки М. Доленга; поезії Н. Забіли, С. Голованівського, М. Гаска, І. Гончаренка, М. Шеремета, А. Дикого, А. Шмигельського, Ю. Дубкова та інших молодих поетів вуспівців; критичні та історично-літературні праці В. Коряка, Я. Савченка, М. Новицького, С. Щупака, Б. Коваленка, Г. Овчарова, М. Доленга; теоретичні роботи Є. Гірчака («Хвильовизм», «На два фронти в боротьбі з націонализмом» та ін.), В. Сухино-Хоменка («Пролетаріят і література»), та твори інших товаришів позбавляють супротивників ВУСПП'у будь-якої можливості козиряти своєю продукцією перед вуспівською, і їм залишається на сьогодні обвинувачувати вуспівців хібащо в вулгаризації завдань пролетарської літератури, в отожднюванні себе з компартією, в прихильності до «пролетарського реалізму», чомусь на їхню думку шкідливі, й, тощо. Але ці слабкі й малоспроможні обвинувачення не діють на радянську суспільність, бо не мають під собою підстав.

ВУСПП та «Молодняк» поза всім цим проробили величезну роботу в галузі шукання стилю пролетарської літератури та її творчої методи.

Виборюючи стиль пролетарської літератури, ВУСПП визначив для себе реалістичну стильову домінанту, що своїм філософським ґрунтом має діалектичний матеріалізм. Ми називаємо цей стиль робітним терміном «пролетарський реалізм», знаючи, що панівний стиль доби ще не вироблений, але шляхи до нього нам уже відомі. Зокрема творчий документ братньої нам організації РАПП подає надзвичайно цінні вказівки щодо боротьби за цей стиль та щодо його головних ознак.

За останній час до творчих питань беруться й інші організації, що входять до Всеукраїнської Федерації революційних радянських письменників. Активізація роботи навколо цих питань є безперечна заслуга ВУСПП. ч

До всього цього треба додати велику перемогу ВУСПП на театральному фронті. За два останні роки вуспівці та молодняківці дали нашим театрам кілька п'єс, що стали центральними, основними п'єсами в репертуарі цих театрів («Коммольці» Первомайського. «Камінний острів» Корнійчука. «Невідомі салдати» Первомайського, «Отрута» М. Ірчана. «Віддай партквиток»—п'єса молодняківця Мокрієва, «Диктатура» та «Кадри» Микитенка та п'єси інш. товаришів).

Ця вуспівська та молодняківська драматургічна продукція спричинюється до рішучої ідейно-мистецької диференціації театрів, а разом з тим — і глядачів. Більшість великих державних театрів України визнають для себе творчу й політичну платформу ВУСПП, нав'язують з цією організацією постійний контакт, утворюють, нарешті, ідейно-мистецький блок з ВУСПП, що допомагає цим театрам переходити на рейки театру реконструктивної доби, театру-агітпропу, надійної художньої зброї в руках пролетаріату. Відтак керівні органи подають думку про створення нового театру — «Театру революції».

Інші театри (як от державний драматичний театр «Березіль») вважають за почесніше для себе взяти під жорсткий вогонь і густий дим так цей блок, як і всі наслідки від цього. Але це тільки свідчить за те, що вуспівці й на цьому фронті мусять посилити рішучий наступ.

Вони так і роблять і так робитимуть далі.

ХІ. „ЗАБОЙ“ ТА СЕКЦІЇ ВУСПП

Продукція донецьких шахтарських письменників «забойців» також збагатилася за цей період новими прозовими творами, збірками поезій тощо. (Павло Безпощадний, Баглюк, Снежін, Гайворонський, Семенів, Ковалевський, Шишов, Краматорський тощо). Там визрів міцний творчий робітничий актив що входить нині господарем у пролетарську літературу. Збірка поезій П. Безпощадного «Каменная книга» розходиться протягом 2 тижнів великим тиражем серед робітничих мас Донбасу. Це свідчить про ту популярність, яку мають «забойці» серед шахтарів та металістів. Журнал «Забой» став великим чинником української пролетарської культури на Донбасі, організатором масової роботи і творчого досвіду шахтарських письменників.

Організація «Забой» виростає в основний і найбойовіший вуспівський загін пролетарської літератури.

Нарешті величезну роботу проробили національні секції ВУСПП. Виріс творчий актив російської секції та її журналу «Красное Слово». Члени російської секції беруть зараз активну участь у призові ударників, керують російською частиною літературних гуртків на харківських заводах. Письменники з російської секції Бездомний, Кісельов, Захаров, Радугін, Гонімов та ін. навчилися щільно пов'язувати свою літературну роботу з українською дійсністю, допомагаючи таким чином консолідації всіх вуспівських сил.

З художньої продукції російських товаришів треба відзначити великий виробничий роман Гонімова «Стеклодуви» та перший дитячий роман, ще дав ВУСПП, «Шатарчук». Роман належить тому ж автору. Поет Кісельов дав книги віршів «Інтерв'ю», «Ступені» та книгу перекладів з українських поетів. Бездомний — збірки віршів «Землетрясение», «О людях і вещах», «В дороге». Радугін — «Алая биль», («Сказ о 5-м годе»).

Особливо треба відзначити значну роботу єврейської секції ВУСПП та її журналу «Проліт».

Єврейська секція успішно переводить призов ударників, організувала гурток робітничої критики («Атака»), в журналі «Проліт» постійно друкуються єврейські робітничі письменники, вся секція бере безпосередню участь у боротьбі за виконання промфінпланів на металевому та вугільному фронтах.

Творчі досягнення єврейської секції також заслуговують на увагу. Один з визначніших єврейських пролетарських поетів, член єврейської секції ВУСПП тов. І. Фефер дає нові книги активної політичної поезії «Змагання» та «Плякати на бронзі». Письменник Альбертон викінчив роман про Донбас «Шахта біс», що вийде також українською мовою. Письменник Аронський дав роман про ударників «Комуна БНА» («Комуна бойерс фон найем лебен»). Письменник Каган дав п'єсу з заводського життя під назвою «Енергія», що піде в кращому єврейському театрі СРСР—«Госеті». Тов. Даніель написав роман «Юліс». Юліс—це ім'я одного з перших єврейських більшовиків, що був організатором широкого комуністичного руху серед єврейського пролетаріату і загинув у Вільні підчас польської навали. Роман присвячується трагедії віленського Совдепу. Творчо зростає також письменник Абчук та інші товариші, члени євсекції.

Не дивно, що таке велике зростання єврейської пролетарської літератури в радянських умовах дуже непокоїть єврейську буржуазну закордонну літературу, яка, як відомо, брала участь в останньому варшавському засіданні буржуазного «Пен-клубу». Відомий буржуазний єврейський письменник Шолом Аш був, навіть, у почесній президії цього засідання.

Буржуазній єврейській літературі муляє кожна нова перемога єврейських пролетарських письменників радянського Союзу. Меншовицька варшавська газета «Фолкоцайтунг» починає похід проти єврейської пролетарської літератури України нападом на тов. Фефера. В Америці Левін, Рейзін та інші дрібно-буржуазні єврейські письменники останнім часом відійшли від органу євсекції комуністичної партії Америки «Фрайгайт», де вони раніше містили іноді свої твори. Сьогодні вони рвуть з пролетаріатом і котяться в болото меншовизму, сіонізму та інших гатунків зоологічного націоналізму.

Виникає перед єврейською секцією ВУСПП пекуче питання про допомогу організаціям революційної єврейської літератури за кордоном. Ми сподіваємося, що міжнародне бюро знайде форми цієї допомоги. В Америці наприклад, знов виходить єврейський орган революційного робітництва «Дер Гаммер». Там же організовано групу єврейських пролетарських письменників «Пролетпен», про яку нам напевне зможе докладніше розповісти представник американської секції т. Майкл Голд.

У Польщі також організуються свіжі пролетарські сили, що групуються навколо євсекції ПКП. Всім цим революційним організаціям пролетарські єврейські письменники, що об'єднані в ВОАПП'і, мусять забезпечити постійну, товариську підтримку й допомогу.

ХІІ. РОЛЯ ВОАПП

Отже, товариші, на базі широкої масової роботи, постійного контакту з пролетаріатом і безпосередньої участі в боротьбі за п'ятирічку, ВУСПП виріс за проводом партії в основну організацію пролетарської літератури в Україні і вже досить озброєний став перед складними й гострими завданнями сьогодишнього дня реконструктивної доби.

Треба прямо сказати, що в цьому процесі творчого зростання організації відіграв величезну роль наш зв'язок з іншими літературами Радянського Союзу через ВОАПП (російська, грузинська, вірменська, білоруська та інші літератури). ВОАПП став справжнім штабом всесоюзного пролетарського літературного руху, ВОАПП керував і керує цим рухом за проводом комуністичної партії.

Обмінюючись досвідом з братніми пролетарськими літературами, не ізолюючи себе від їхніх пекучих проблем та їхнього організаційного будівництва, а навпаки—втручаючись у їхні справи, як у справи, спільні для всього ВОАПП, беручи таким чином найактивнішу участь у виробленні генеральної лінії всесоюзного пролетарського літературного фронту, ВУСПП зміцнився на своїх класових пролетарських позиціях і становить зараз одну з бойових ланок ВОАПП. Разом з ним працює в лавах ВОАПП'у також комсомольська організація «Молодняк».

ХІІІ. „ЗАПАШНЕ МИНУЛЕ“

Тепер нам треба повернутися до тих товаришів, яких ми залишили виписати революційною роботою сліди своєї попередньої діяльності.

Роззброєні ідейно, вони самоліквідують свою «академію» і деякий час шукають нових форм і шляхів для нової роботи. Разом із «Вапліте» кінчає своє існування і київська організація правих попутників—«Марс», до якої увходили такі письменники, як Антоненко-Давидович, Підмогильний, Тетета, Косинка, Фальківський тощо.

На ринкові створюється, отже, ціла армія позагрупових письменників, які жаждуть насамперед довести пролетарському суспільству, що у них настав певний ідеологічний злам. Щоб цей злам відбити в художніх документах, треба мати друкований орган. Такий орган ці позагрупові письменники дістають і дають йому трохи дивну назву—«Літературний ярмарок».

Ми не маємо часу, щоб докладно розглянути продукцію цього альманаху, але мусимо відзначити, що в багатьох випадках вона була, на жаль, безпосереднім продовженням продукції «Вапліте», лише в нових, езопівських, формах (інтермедії), і що загалом період «Літературного ярмаркування» ми розглядаємо як період контрабандного розпродажу «академічних хвостиків». Не дарма ж у редакційній передмові до 1-ї книги «Л. Я.» згадувалося про «запашне минуле». І зовсім надаремно дехто з діячів «Літературного Ярмарку» намагається сьогодні перекласти частину відповідальності

за продукцію «Ярмарку» на ВУСПП. Надаремно згадується при цьому, що дехто з вуспівців брав участь у цьому альманахові своїми творами. Спроба вплинути на «Літературний Ярмарок» з боку вуспівців справді була. Але редагували цей орган не вуспівці, отже й не мали вони можливості змінити його інтермедійне лице, що творилося в зачинених ярмаркових «вівтарях». Тому вуспівці відкинули марну надію на співробітництво і оголосили замість того боротьбу з «позагруповим» альманахом.

«Літературний Ярмарок» почав цю боротьбу з ВУСПП ще раніше. Як прапор цієї боротьби, альманах виголосив гасло так званого «активного романтизму», що має, на думку цих товаришів, стати панівним стилем доби...

Проте ми будемо несправедливі, якщо замовчимо деякі докази ідеологічного одужання колишніх членів «Валіте». Вони були і їх треба відзначити. Так, наприклад, т. Хвильовий переробляє й друкує в новому альманахові свою сатиру «Іван-Іванович» і пише нову сатиру «Ревізор», т. Куліш переробляє і друкує в «Літературному Ярмаркові» пісню «Мина Мазайло», в якій також не пошкодував виправити кілька не зовсім удалих з ідеологічного погляду виразів. Тов. Сенченко замість полемічних «подорожів до Червонограда», скеровуваних колись проти ВУСПП, друкує вже «червоноградські портрети», в яких про ВУСПП справді таки не згадується...

Нарешті ці позагрупові письменники кидають «ярмарок», закривають його, ставлять на ньому крапку й заявляють в епілозі останньої книги «Літературного Ярмарку», що цей етап — перейдено, що він став уже минулим і ніколи вже не повториться. Щоправда, під цей елегійний настрій редакція «Літературного Ярмарку» доручала своїх читачів новому журналу нової організації, що саме тоді створювалась — «Пролітфронт», не дуже добре цим самим прислужуючись новій організації.

XIV. „ПРОЛІТФРОНТ“

Нова організація правильно почала свою роботу. Вона визнала ВУСПП і та «Молодняк» за своїх політичних спільників і одностудців і написав в передмові до першої книги журналу «Пролітфронт» таке:

«Боротьба з мистецтвом буржуазним, з ворожою нам ідеологією в явних і прихованих формах, боротьба з фашистською ідеологією, як, наприклад, з донцовщиною, з ідеологією, давно викинутою на смітник історії, з націоналістичними проявами всякого гатунку (хвильовизм то що) — є перше бойове завдання «Пролітфронт».

Організація правильно зробила, що від слів перейшла до діла і незабаром викрила націоналізм у творах деяких членів «Нової Генерції», хоч, звичайно, для пролетарської організації було б більшою заслугою насамперед поставитись критично до продукції членів своєї власної організації. На жаль, вона цього ще не зробила.

Далі правильно зробив «Пролітфронт», навіязавши тривалі зв'язки з пролетаріатом харківських заводів і взявшись активно до тієї роботи щодо виховання робітничих літературних кадрів, яку до цього часу доводилось робити самим вуспівцям та молодняківцям та ще й під обстрілом ворожих

ім органів «Валіте» та «Літературний Ярмарок». «Пролітфронт» пішов шляхом різко протилежним до шляху цих органів і організацій. Він пішов шляхом пролетарським. І вже має незаперечні успіхи на цьому шляху, успіхи, які ми щиро вітаємо: висунення робітничих письменників—Шутова, Нагнибіди, Мелікседова та низки інших товаришів.

Але ВУСПП'ові й «Молоднякові» було б бажано, щоб робота «Пролітфронт» на харківських заводах будувалася на принципі пролетарського об'єктивізму, а не на груповому принципі. Нам бажано було б, щоб «Пролітфронт», виробляючи програму для своїх заводських гуртків та студій, не примушував робітників вивчати творчість деяких правих попутників членів «Пролітфронт», порядком літмінімуму, і не замовчував натомість пролетарських письменників. Тимчасом програма для студії ХПЗ, що з нею ми ознайомились із рук робітника Левіта, члена названої студії, є вияв шкідливої груповщини.

Завівши до цієї програми поруч старогрецьких та староримських письменників геть усіх членів своєї організації, серед яких є й такі письменники, що їхня творчість правильно розцінюється марксистською критикою, як не-пролетарська, пролітфронтівські методологи та автори програм забули про творчість пролетарських письменників, членів ВУСПП та «Молодняка». Звичайно, і Евріпід, а Емпідокл, і Софокл, і Аристофан робітничі не завадять. Навпаки, їх таки треба знати. Звичайно, слід критично обізнати робітників із «Червоноградськими портретами», і з «закордонними усмішками» Остапа Вишні, і «Чотири шаблі» Яновського, хоч війни й ніяк не рубають клясового ворога, а якраз навпаки—ідеалізують сили явно не пролетарські, все таки можуть бути рекомендовані молодшому робітничому письменникам геть усіх членів своєї організації, серед яких є й такі письменники. Але знати продукцію пролетарських письменників робітничі конче треба.

Цей надто показовий приклад з програмою свідчить про те, що «Пролітфронт» хоч і зобов'язався боротися з ідеологією, «давно викинутою на смітник історії», (!) проте сьогоднішніх завдань пролетарського революційного руху докінця не додумав, ВУСПП'у за основну пролетарську літорганізацію насправді ще й сьогодні не визнав, принципів пролетарської самокритики щодо своєї організації та до метод її роботи не застосував, і тому робить ще й сьогодні значні помилки, зокрема і в своєму журналі «Пролітфронт».

Ці помилки хоч і не є достатньою підставою для того, щоб називати цю організацію дрібнобуржуазною, як це помилково зробив член секретаріату ВОАПП т. Сутирін, проте вони не роблять ніякої честі організації, що називає себе пролетарською; вони заважають їй стати такою організацією, здобути це почесне звання від пролетарської суспільності, консолідувати свої сили з ВУСПП і разом з ним боротися за гегемонію пролетарської літератури.

Правильно зробив «Пролітфронт», що послуховавши товариських вказівок травневого пленуму ВУСПП'у, подав заяву до Секретаріату ВОАПП та до Секретаріату Міжнародного Бюро—про своє бажання прилучитися до всесоюзного пролетарського літературного руху та до інтернаціонального об'єднання світової революційної літератури.

Цей крок ми всіляко вітаємо і будемо прагнути допомогти товаришам реалізувати свої хороші наміри.

Але ми вважаємо, що вступаючи до ВОАП, Пролітфронт мусить по пролетарському визнати свої помилки, жодної з них не замазуючи.

Замість цього у своїй відповіді ВОАП'у та Міжнародньому бюрові Пролітфронт вважав за краще для себе напасти на ВУСПП та на ВОАП, лінію якого Пролітфронт «в основному», мовляв, «уважає за правильну».

Це, звичайно, дуже добре, що Пролітфронт критикує роботу ВОАП. Але, критикувати інших за нашого часу ще не досить. З нас ніякі вегетаріанці у справах літературної політики і тому ми зажадаємо від «Пролітфронту» більш рішучих слів про самих себе і більше реального діла у виправленні своїх помилок.

Ми зажадаємо крім того, відмовитись від безпідставних обвинувачень ВОАП'у в неправильності лінії в національному питанні, та ВУСПП у зриві консолідації сил пролетарської літератури, за яку ми невтомно б'ємося; у прихованні помилок «Нової Генерації», яку ми жорстоко критикуємо; у застосуванні «групової критики», з якою ми гостро боремося, звідки б вона не йшла. Пролітфронт мусить відмовитись від цих обвинувачень, висунутих ним у його останньому документі—відповіді ВОАП'у та Міжнародньому Бюрові—і розгорнути нарешті самокритику у своїй організації. Це є умова, без якої ми не уявляємо собі дальшої роботи письменників з «Пролітфронту».

Товариші. В чому перевага ВУСПП і запорука його дальшого розвитку? Може тільки в зростанні питомої ваги вуспівської продукції? Може тільки в тому, що ця організація міцно стоїть на класовому ґрунті? Може тільки в безпосередній участі в боротьбі за виконання промфінплянів п'ятирічки? Може, нарешті, у великій масовій роботі, у розгортанні призову ударників у літературу?

Звичайно, і в тому, і в другому і в третьому. Звичайно, що все це є надійна запорука зростання організації. Але цього не досить. Потрібен ще сильний, більшовицький засіб проти запаморочення від успіхів.

І таким засобом у ВУСПП є пролетарська самокритика, якої, на жаль, ми покищо не бачимо у «Пролітфронті». Замість того ми чуємо ображені голоси, що справи ніяк не рятують.

На XI з'їзді КП(б)У генеральний секретар ЦК тов. Косіор справедливо підкреслив низку неприпустимих помилок членів ВУСПП, зокрема помилку тов. Сухино-Хоменка в питанні консолідації сил пролетарської літератури.

Як реагував на це ВУСПП? Він посилив у своїх лавах пролетарську самокритику, зробив висновки для себе і опублікував їх перед цілою пролетарською суспільністю.

ВУСПП зробив так, як мусила була зробити пролетарська організація.

В тій же промові тов. Косіор застерігає всіх нас від нетовариського ставлення до тих письменників, що в минулому мали помилки, але сьогодні таких помилок не роблять, а навпаки—хотять з ними боротися і борються.

Зокрема мова йшла про тов. Хвильового. Ми ці застереження прийняли й це нам не шкодить, а допомагає в роботі.

Але неправильно робить «Пролітфронт», створюючи собі з слів тов. Косіора барикади проти самокритики і підкреслюючи, що «самим ВУСПП'ом питання про літературні кадри, надто ж про літературу не вичерпується» *).

Самим ВУСПП'ом питання про літературні кадри, надто ж про літературу безперечно не вичерпується, бо ж існує ще й Пролітфронт, і «Плуг», і «Нова Генерація», і «Західня Україна» і техніомистецька група «А» і багато позагрупових письменників. Всі ці кадри об'єднуються у Всеукраїнській федерації революційних радянських письменників, що єдина може повністю репрезентувати всю радянську літературу України.

Але основною організацією пролетарської літератури на Україні, — найближчою до тих завдань, що їх перед пролетарською літературою ставить партія, є ВУСПП. Це також сказано тов. Косіором на XI з'їзді партії.

Ось на ці слова мусила б, здається, насамперед звернути свою увагу організація, що хоче стати пролетарською.

XV. НАШІ ЗАВДАННЯ

Товариші, реконструктивна доба поставила перед цілою радянською літературою, і в першу чергу перед пролетарським її сектором, завдання величезної ваги. Ми зараз тримаємо історичний іспит. Кожний революційний письменник, не кажучи вже про письменника пролетарського, якщо він хоче бути справді революційним письменником, не на словах, не в деклараціях та маніфестах, а на живому щоденному ділі, — мусить усвідомити собі, що поза конкретною участю його у боротьбі за п'ятирічку, за переробку людського матеріалу, за здійснення культурної революції, поза бурхливим творчим життям пролетаріату не залишається жодної можливості творити літературу, гідну нашої великої неповторної доби.

Недавно ще в українській радянській літературі під тріскучими гаслами «пролетарського конструктивізму» та «конструктивного динамізму», відізаного від життя пролетаріату, виявила ворожу нам акцію дрібно-буржуазна анархістична група «Авангард» на чолі з колишнім гартованцем Валеріаном Поліщуком.

Клянучись ім'ям пролетаріату та добою індустріалізації і адресуючи свої ультра «революційні» платформи «an die Parteimitgliedern» ватажок «Авангарду» дописався проте до порнографії та об'єктивно контрреволюційних афоризмів.

Про що свідчить цей «випадок»? Він свідчить насамперед про те, що ворожі пролетаріатові сили шукають і знаходять собі рупори, які промовляють за них до суспільства.

*) З промови тов. С. Косіора.

Яка ж тоді роля всіх «техномистецьких» платформ, підпертих деклараціями вірності революції? Роля цих платформ облудна. Подібні платформи дезорієнтують не лише читача, а навіть і самих тих письменників, що на цих техномистецьких платформах об'єднуються.

Так сталося, наприклад, з одним із членів техномистецької групи «А» тов. М. Йогансенем, що суб'єктивно бажаючи написати гімн робітникам, об'єктивно дав карикатуру на нього.

Хіба ж не ясно, що колишній гартованець М. Йогансен, автор революційних віршів «Комуна» та інших, а сьогодні—автор «диктової конструкції» під назвою «Робочий», не зможе знайти для себе порятунку в своїх техномистецьких платформах та механістичних теоріях?

Ясно, що він мусить його шукати де інде, і шукати так, щоб наближатись до пролетарської літератури, завданням якої є вести попутника, допомагати йому намацувати правдивий шлях, перевиховувати його і змінювати його світогляд, наближаючи його до світогляду пролетарського.

В згаданій групі «А» прагнуть ще такі письменники, як О. Мар'ямов, — один із активних майстрів художнього рапорту; Ю. Смолич, автор відомого революційного роману «Фалшива Мельпомена», скерованого проти українського націоналізму та недобитків петлюрівщини; О. Слісаренко, автор низки революційних оповідань, колишній символіст, потім «лівий», нині «техно-мистецький»; — пролетарський прозаїк П. Іванов, та ін. Група досить різнобарвна. Але останнім часом вона навіть опублікувала свій заклик про консолідацію всіх сил пролетарської літератури. Вітаючи цей заклик, ми мусимо відповісти, що ті письменники, які справді йдуть до пролетарської літератури, знайдуть собі місце у лавах ВУСПП, — основної організації пролетарської літератури на Україні.

Нешадно борючись проти буржуазних письменників типу М. Івченка, автора фашистського роману «Робітні сили» і члена контрреволюційної націоналістичної організації «СВУ», б'ючи куркульську погромницьку ефреміщину у всіх її виявах і модифікаціях, унеможливаючи появу порнографічної поліцуківщини та застерігаючи письменників від «техно-мистецьких» «диктових конструкцій», гостро критикуючи механістичні антимарксистські настановлення «лівих», що не бажають, чи не можуть рішучо переглянути свої позиції, і підтримуючи революційні письменницькі організації, пролетарська література України і насамперед основний її загін ВУСПП та його спільник «Молодняк» будуть і далі під цими гаслами вести рішучу боротьбу за консолідацію всіх справді революційних літературних сил у Всеукраїнській федерації радянських письменників.

Наша література сьогодні ще не може сказати, що вона йде в ногу з темпами соціалістичного будівництва. Хоч продукція багатьох наших пролетарських письменників уже складає поважний відділ у робітничих бібліотеках, хоч ми маємо вже перші спроби відбити в наших творах величезні зрушення на селі, успіх колективізації, виробничий ентузіазм ударників наших заводів, стійкість нашої червоної армії, нарешті, хоч продукція української книжки досягла сьогодні рекордних цифр, нечуваних для старої України, — проте все це є ще тільки крапля з того, що ми мусимо дати.

Народний Комісар Освіти УСРР т. М. О. Скрипник у своїй доповіді на Х з'їзді КП(б)У подав був надзвичайно цікаві цифри. Вони свідчили, що за останні перед тим з'їздом 6 місяців на Україні вийшло книжок українською мовою стільки, скільки вийшло їх за 120 років попереднього існування України.

Це було три роки тому. Нові досягнення української пролетарської літератури тов. Скрипник демонстрував тут у своїй доповіді про культуру революцію в СРСР. Але всіх цих досягнень замало, рівняючи до величезних культурних потреб пролетаріату та колгоспного селянства, потреб, що зростають щоденно.

У нас є письменники з мільйонними тиражами їхніх книжок, але немає ще справді великих пролетарських творів, що відбивали б героїчну постать робітника ударника, що підносилися б до рівня всієї величі грандіозних перспектив культурної революції. Створити такі твори є найперше і найголовніше наше завдання.

Пролетарська література мусить мобілізувати всі свої сили, мусить якнайуспішніше перевести призов ударників у свої лави, мусить рішучо перемкнутися на більшовицькі ударні темпи, щоб ліквідувати своє відставання від завдань реконструктивної доби.

ВУСПП уже приступив до цієї великої роботи. ВУСПП організовує ударні бригади, мобілізує всіх своїх членів на металевий, вугляний, колгоспний фронти, організовує робітничі гуртки на заводах Харкова.—Тракторобуд, Авіазавод; у Дніпропетровському, Кам'янському, Миколаєві, Одесі, на Криворіжжі, в Донбасі, на Дніпрельстані. Разом з «Забоем», разом з «Молодняком», разом з своїми національними секціями ВУСПП підносить нову високу хвилю пролетарського літературного руху на Україні, зрушує братньою пролетарською організацією РАПП в РСФФР.

Товариші! Які перспективи цього руху? Яку літературу мусить дати і дасть соціалістична Україна, частка Союзу Радянських Соціалістичних Республік?

Я гадаю, що відповідь на це питання ви дасте самі, взявши на увагу індустріальну велич, сільсько-господарську спроможність та революційну пролетарську міць країни.

Індустріальний розвиток соціалістичної України, невід'ємної частки великого Союзу радянських республік, з її наймогутнішим центром тяжкої індустрії Донбасом та Криворіжжям, з Дніпрельстаном та величезним Дніпровським комбінатом, з Тракторобудом та іншим заводським будівництвом нечуване культурне зростання пролетаріату та колгоспного селянства, ліквідація куркульні, як класи, на базі суцільної колективізації, правдиве лєнінське розв'язання національного питання від комуністичної партії, яка нещадно поборює вияви всілякого націоналізму та нігілізму в національному питанні, ось ті магістралі, що вказують величезні перспективи розвитку української пролетарської літератури.

Ось що сказала комуністична Партія Більшовиків України про шляхи розвитку української пролетарської культури.

«Партія стоїть — за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу. Партія стоїть за широке використання українською соціалістичною культурою, що будується, всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінційальної обмеженості та рабського наслідування, за творення нових культурних цінностей, гідних творчості великої кляси.

Але партія це робить не шляхом протиставлення української культури культурам інших народів, а шляхом братнього співробітництва робітників і трудящих мас усіх національностей в справі будівництва міжнародної пролетарської культури, в яку українська робітничка кляса зможе вкласти свою частку». (Червневий Пленум ЦК КП(б)У).

Товариші, можна бути цілком певним, що за проводом ленінської комуністичної партії, в оптимальних умовах, які створює радянська влада для розвитку української культури—національної формою, соціалістичної змістом,—українська секція міжнародного бюро революційної літератури, об'єднана з пролетарськими літературами всіх народів СРСР, створить зразки, гідні уваги пролетаріату великого Союзу радянських соціалістичних республік, гідні уваги пролетаріату цілого світу, гідні стати за надійну зброю в останніх боях пролетаріату—проти капіталістичного світу за світ комуністичний.

В ОРГАНАХ ДИКТАТУРИ

НЕ БУТИ ЗРАДИ—

ЖОДНОГО РВАЧА І ПРОГУЛЬНИКА

В РАДІ

ЛЕОНИД ЗИМНИЙ

СЕРЕД КНИЖОК ТА ЖУРНАЛІВ

ОЛЕНА ЖУРЛИВА. — «Багрянний світ». Поезії. Книжка друга. ДВУ 1930 р. Стор. 67. Ціна 1 крб. 20 коп.

Після того, як зійшла книжка віршів Олени Журливи («Металом горно», ДВУ. 1926), минуло декілька років, але майже нічого не змінилося в поезії поетеси. Як і раніш, Журлива високої думки про свої вірші, а масовий читач і марксистська критика додержуються якраз протилежного погляду. Як і раніш, вона поряд з цілком недоречними міркуваннями, що виявляють її дрібно-буржуазну суть, пише непотрібну псевдо-революційну декларацію, а читач і критика відвертаються від цього «чтива». Залишається «непохитною» позиція видавництва, що ретельно видає збірки Журливи. Тільки тому ми змушені розбирати тут неінтересний з усіх поглядів «Багрянний світ».

В одному з перших віршів своєї другої книжки Журлива виголошує:

Ми горді, вільні трубадури
Нової вільної землі (9 стор.),—

але кількома сторінками далі, почувався, що така заява, м'яко висловлюючись, «надто поспішна». Пише поетеса, ніби виправдовуючись (курсив тут і в усіх цитатах мій—Г. Г.):

О, ні, не зайві ми з тобою,
Співоче серце! Не дарма
Звучиш ти піснюю живою,
як революція сама!
В твоїх гартованих сонетах
звучать мільйони голосів,—
і на словах, як на багнетах,
новисли трупи чорних днів (13—14
стор.).

Проте, така висока самооцінка ні в якому разі не відповідає дійсності, бо в Журливи поряд з непотрібною псевдореволюційною декларацією —

В буянні сил, як сік із грона,
пливе життя уздовж доріг...
О, люба арміє Червона,
тебе ніхто не переміг! (30 стор.).—

і дрібно-буржуазної, абстрактно-революційною символікою—

Чуєш? Буря заспівала,
гризна хвиля в бій повстала —
серце сміхом дзвонить в рамах,
і над Чорним морем вісник,
гордий, смілий буревісник,
плине в синіх океанах (15—16
стор.).—

є ще немало ідеологічно-чужого шлам. Вихована на поетиді символізму, Журлива намагається символістично трактувати питання нашої сучасності. Просто нікчемні вийшли вірші, в яких поетеса намагалась повчати комуністів («Комуністів») або дати гасла комсомольського руху («Комсомольська»). Але річ у тім, що в збірці «Багрянний світ» є не лише непотрібне, нікчемне, але й ідеологічно чуже й вороже нам.

В багатьох віршах («Вже синій вечір довгі тіні», «Гей не спи, не спи голод», «Тмiano блимають, згасають», «Плачте») Журлива настирливо підкреслює, що ще будуть у нас в УСРР бої, закликає готуватися. Хто повстане, не дуже то зрозуміло, хоч видно, що повстануть проти «голотів» (так називає Журлива незаможних селян; робітників вона просто «не помічає»). Ця двозначність заслуговує на гостре засудження, тому що з цілком зрозумілих причин вона своїм гострим скерована проти нас. Повторюю ще раз—нічого цілком визначеного в цих віршах нема, бо вони навмисне подані в абстрактно-символістичних тонах. Ось невеликий уривок, дуже енергійний і «затуманений»:

Гей, хто іде, хто там ходить?
Обережно, не спіткнись!
Чорний привид в ями зводить—
хто на варті там, дивись!
Заряди свою рушницю,
наточи свого ножа,
щоб у темну ніч об крицю
гала вбити, як вужа (39 стор.).

Ізоді Журлива висловлюється виразніше.
У вірші «До чужих», протиставляючи емігрантам нашу сучасність, Журлива пише:

Війна, гармати, бомби, гази.
А ми у відповідь вам—сміх.
Не ображають нас образи
од вас—прогнилих і сліпих.
Буття давно взяло нас в шори
і творить з нас один масив

(50—51 стор.).

З наведених уже зразків читач бачив, — як вкриває лаком нашу дійсність Журлива. Цього лякування, звичайно, ніхто серйозно не сприймає, проте ми не маємо підстав не сприйняти серйозно тільки що наведеного уривка з вірша «До чужих». Навпаки, треба сказати, що цьому уривкові поетеса надає великого значення. Про що ж він говорить? Перш за все про те, що поверхово, зовнішньо-сприймаючи пролетарську революцію, Журлива по-дрібно-буржуазному трактує її суть: «Буття давно взяло нас в шори і творить з нас один масив» — так Журлива характеризує становище інтелігенції в реконструктивний період. Залишається підкреслити, що ці слова в Журливі не випадкові: вони зайвий раз проявляють усю систему її антипролетарських образів.

Г. Гельфандбейн.

Н. ЩЕРБИНА.—«Гомін буднів». Поезії. ДВУ, 1930 р. Стор. 52. Ціна 40 к.

Рецензія на цю книжку віршів може бути дуже лаконічна, бо більш ніж ерозувало, що собою являє автор Н. Щербина і на які кола читачів він може розраховувати. На нашому «поетичному ринку» з'являється не мало збірок нікому непотрібних віршів, але такі абсолютно нікчемні збірки, як «Гомін буднів» все ж явище не щоденне.

Перша книжка Щербини «Ранок», видана в кінці 1929 року від того самого пос-

лужливого ДВУ, на жаль, пройшла пов-сім не помічена марксистською критикою (серед небагатьох відгуків про «Ранок» є в «Червоному Шляху», № 9 за 1930 рік. п'ятегірична рецензія «формаліста» — М. Стені-кяка, що з неї треба лише дивуватись), на жаль — тому, що в протилежному разі нам не довелося б тут розглядати «Гомін буднів».

Тематика Щербини, що вихитряється писати імпресіоністичні опуси, які мають багато дечого загального з «віршами в прозі», далекі від вимог періоду реконструкції (а небагато винятків — про них далі). Чужа нам ідеологія «Гомону буднів» — ідеологія дрібно-буржуазного індивідуаліста. Якщо ланський гуманізм Щербини викликає у пролетарського читача лише сміх (у вірші «Хлопчик»), то пантеїзм (в «Світає світ», що переходить у мистику, заставляє читача вже засторожитись. Зате безперечно відсіч з нашого боку повинні викликати такі вірші, в яких поетизується соціальна рокованість (в «Незміряні сизі жита») і побутова дефективність («Я соромлюсь торкатися ручок»).

«Стисну рукою коси твої, упаду на коліна, буду ридать» заявляє Щербина (36 стор.). Читачеві недовго залишається ждати, уже через декілька сторінок автор повідомляє, так би мовити, пост-фактум: «Пекучі слози підступили мені до горла, і я заридав» (39 стор.). Але ридав не тільки автор, це роблять і інші персонажі «Гомону буднів»: «І жайворон зразу зірвався з риданням і в жито пірнув» (35 стор.).

Чим же викликано це загальне ридання? Уже відзначено — дрібно-буржуазно-індивідуалістичною ідеологією Щербини.

Далекий від соціальної дійсності, від актуальних питань сучасності, Щербина ско-чується до ворожого нам табору. І навіть тоді, коли він намагається частково розробляти актуальний матеріал (відділ «Пісні праці»), він лише дискредитує, профанує його. Коли автор говорить про робітника, то обов'язково в символістичних тонах: «Могутні руки, обплетені живим гарячим дротом жила, у чорну масу б'ють з розгону обушком» (47 стор.), що переходять у неприродні титаничні: «М'язи-мури, м'язи-го-ри» (! — Г. Г.) «руки в міді і возню»

(49 стор.). Підсолоджена статика, ходульна плякатність подібних віршів просто проти-лежна пролетарській поезії, що починає працювати за методою діалектичного матеріалізму.

Все це повидиється в Щербини з цілком неможливим естетством описів, лексики, трошки, що мають подвійно реакційний характер. Ось, наприклад, уривок, у якому не можна виділити курсивом окремі особливо неприємні звороти тільки тому, що довелося би курсивом друкувати весь уривок: «Чудовий краю! Індів прекрасна! Золота півонія. Налита буйною снагою.

Вросла в дрімотний ліс, вросла Мохен-до-Даром десь в йому глибині століть. Сплелись в фібові негрів, пальми та банани. На гіллі бажанти, а внизу отари кіз, тарпани, леві та слони. В лісах пташиний гук» (9 стор.).

Можна подумати, що в нашого автора естетські описи мають тільки пасивно-спогля-

дальний характер й нічого більше. Але втім то й річ, що Щербина такими «картинками» намагається заспокоїти й почуття, що їх ні в якому разі не треба заглушати.

Щоб не бути безпідставним, наведемо відповідну цитату.

«Чом ти хрипиш у розпачі й тугу жуєш скрипучим, шерстким скреготінням зубів? Ось квітнуть барвінки й летучки...

Полив'янокрилі метелики, сині й червоні... Бджола біла вічка з прозорим медком на ногах» (8 стор.).

Висновки можуть бути такі самі ляконічні, як і рецензія: «Гомін буднів»—нікому не потрібна, абсолютно нікчемна книжка, не тільки далека, але й ворожа радянській поезії; тому цій книжці нема місця в бібліотеці масового читача, що вимагає від сучасної літератури творів, які допомагають, а не заважають будувати соціалізм, творів, що організують, а не розкладають психіку й емоції.

Г. Г.

РАДИ

ДБАЮТЬ ЗА КОЖНОГО З НАС,
ДБАЙМО Ж У РАДАХ
ЗА АКТИВНІСТЬ МАС.

ЛЕОНІД ЗИМНИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

У БОРОТБІ ЗА БІЛОРУСЬКЕ НАПО- СТОВСТВО

Під кінець відбудовного періоду загострюється класова боротьба в білоруській літературі. 1926 року з єдиної тоді літературної організації «Маладняк» відривається група, яка утворює літературне об'єднання під назвою «Узвышша». Ця група, підготувавши заздалегідь свій вихід, маскується намаганням досягнути високої якості літературної продукції і «бажанням» зберегти пролетарську ідеологію.

Якими засобами намагається група створити пролетарську літературу на базі високої художньої якості? В тезах об'єднання ми читаємо: «Беручи на себе таке важке завдання, нове Білоруське літературно-художнє об'єднання «Узвышша» знає, що це завдання розв'язати можна перш за все, силами культурних поетів і читачів в умовах культурного оточення і за сприятливих обставин для їхнього розвитку взагалі і розвитку їхньої художньої творчості» тощо. Висуваючи на перший план культурність поетів і письменників та культурне оточення, об'єднання фактично домагалось створити такі сприятливі умови, що за них успішніше можна було б розвивати і пропагувати національ-демократичні ідеї.

Скажемо тут, що «сприятливі» обставини в цьому розумінні часто порушувала Бел. АПП.

1927 року ще одна група, на цей раз керівний осередок групи, виходить з «Маладняка», значно відходячи ліворуч. Звільнившись, в наслідок розладу, від національ-демократичного активу і маючи в своєму складі уже, головню, письменників «другого післяжовтневого призову», «Маладняк» рішуче виступає на боротьбу за пролетарську літературу.

1928 року скликається перший Білоруський з'їзд пролетарських письменників. Основне з'здання—створити з «Маладняка» секцію пролетарських письменників нацменшостей Білоруську асоціацію пролетарських письменників. Платформа пролетарської організації повинна припинити доступ в організацію непролетарським елементам. Рік підготовної роботи перед з'їздом дає позитивні наслідки. «Маладняк» зміцнів, увага з боку пролетарської громадськості до нього зростає. Проте, труднощі ще залишилися.

Уже на самому з'їзді другий секретар ЦК БКП(б) тов. Василевич визначає завдання «Маладняка» — наново створюваної БелАПП,—головню, як підготовку молодих письменницьких кадрів, вважаючи літорганізацію «Полымя» за найближчу до партії.

Цим виступом тов. Василевич, проти думки ЦК БКП(б), дезорієнтує «Маладняк», визначаючи фактичну його ролі, як ролі підготовного семінара для тих літорганізацій, що вже існують—«Узвышша» і «Полымя».

Національ-демократичні елементи намагаються на «Маладняк» за те, що він вступив до ВОАПП'у. Так, М. Зарецький, виходячи з групи «Полымя», каже: «покищо я не буду ні вітати вас, ні висловлювати вам співчуття... більшість національних секцій є лише підголоски частини російської пролетарської літератури. Річ не в тім, що вас пустять до Москви на з'їзд, що ви там пробудете деякий час... Я навіть неспівний того, що ВОАПП здійснить свою місію зближення народів СРСР».

Брутально, одверто і вульгарно національ-демократизм устами М. Зарецького трактував одно з принципових питань пролетарської літератури—її інтернаціональну єдність.

Слід відзначити, що на самому з'їзді утворилась група, яка, ніби не бажаючи міняти назви організації «Маладняк»—заперечувала утворення БелАПП'у. Ця група пропонувала вважати «Маладняк» за Білоруську секцію, поруч з іншими секціями в загальній федеративній організації письменників Білорусії. Потрібна була постанова бюро ЦК, яка дала відповідні вказівки, щоб усунути всі труднощі підчас створення БелАПП'у. Слід відзначити, що цією згаданою групою ідейно керував той самий Зарецький та інші письменники, що вийшли раніш з «Маладняка» і виступали проти ВОАПП та керівництва БелАПП'у.

Створення БелАПП'у значно посилило новизну пролетарської літератури в БСРР. В обставинах, коли національ-демократизм стояв ще досить міцно і виявляв велику активність, в обставинах, коли національ-опортунізм, що засів у культурних установах, намагався ігнорувати БелАПП—останній оголосив боротьбу національ-демократизму, брав під вогонь вилазки національ-демократів і сигналізував пролетарській громадськості про появу класового ворога на літературному фронті.

До найяскравіших фактів вилазки національ-демократизму в Білоруській літературі слід віднести книгу Л. М. Клейнборта під назвою: «Молода Білорусь», що її видав російською мовою БДВ. Книгу цю автор кваліфікує, як «Нарис сучасної білоруської літератури» (1905 по 1928 рік).

Сумно те, що це єдина книга російською мовою, яка висвітлює питання розвитку білоруської літератури. Брутально і вульгарно в тих місцях, де автор намагається міркувати про марксизм, вона вся написана відповідно до поглядів білоруського національ-демократизму. Її завдання—приліпити ярлик марксизму і революційності виразникам національ-демократичних ідей у білоруській літературі, приглушити класову свідомість. І хоч дехто вважав, що БелАПП надто гостро засудив цю книгу, все ж вона не мала успіху в БСРР.

Початок реконструктивного періоду, ще більше загострення класової боротьби в країні, послаили диференціацію в білоруській літературі. Треба відзначити, що національ-демократам пощастило залучити до

своїєї контрреволюційної діяльності навіть окремих членів БелАПП'у, правда, з тих, які в БелАПП'і не відігравали ніякої ролі і перебували там лише тому, що не була своєчасно проведена чистка.

Маючи в лавах БелАПП'у невеликий відсоток невизначеного, хисткого елементу, що перейшов у спадщину від колишнього «Маладняка», вплив національ-демократизму на ці елементи іноді давав себе відчувати. Наприклад, з недовгяду редакції журналу «Маладняк» (орган БелАПП) у ньому був надрукований нарис члена БелАПП'у З. Бондаріної, що описувала в чорних фарбах, по-національ-демократичному життя білоруських колоністів селян в Сибіру.

Щодо керівництва БелАПП і його основного активу, то вони, не вагаючись, провадили боротьбу з білоруським національ-демократизмом та опортунізмом, з усілякими ухилами — за білоруське напостовство. В цій боротьбі зростали й міцніли кадри білоруських напостовців. Як у БСРР, так і на пленумах та нарадах ВОАПП, керівництво БелАПП провадило правильну, чітку напостівську лінію в середині БелАПП, керівництво ніяких серйозних ідейних заперечень не мало.

Тепер БелАПП перешиковує свої лави. Прикріплення членів БелАПП'у на постійну роботу до виробничих підприємств, так само й організація робітничих літературних гуртків та призов робітників-ударників до літератури, рішуче змінить обличчя БелАПП'у, піднесе БелАПП на новий, вищий ступінь своєї роботи за гегемонію пролетарської літератури.

І. Лімановський.

УХВАЛЕННЯ СЕКРЕТАРІАТУ ХМК ЛКСМУ В ПИТАННІ ПРО КУЛЬТУРНЕ ОБСЛУГОВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ КАЗАКСТАНУ.

Секретаріат ХМК ЛКСМУ вважає за обов'язок комсомольської організації Харківщини допомогти комсомолові Казакстану в справі розгорнення роботи, спрямованої на організацію культурного обслуговування молоді українських національних районів та залучення її до процесів творення української пролетарської культури.

Зокрема ХМК ЛКСМУ вважає за необхідне:

1. Узяти на буксир три українських національних райони.

2. Провести мобілізацію 15 комсомольців на роботу по ліквідації неписьменности та надіслати їх (по 5 чол. на район) не пізніше 1-го січня 1931 р.

3. Утворити при ХМК ЛКСМУ спеціальний загін легкої кінноти для періодичної перевірки виконання ухвалень керівних Всеукраїнських організацій, щодо культурного обслуговування української людности Казакстану.

4. Видати до міської Конференції бюлетень буксиру з тиражем, що забезпечив би висвітлення питань буксиру по всіх осередках Харківщини та українських районів Казакстану.

5. Надіслати до 3 районів, що їх взято на буксир 30 бібліотечек красного письменства, популярної, політичної літератури, комсомольської (досвід роботи, тощо) та ін.

6. Надіслати також радіоприймачі, чарівні ліхтарі, діяпозитиви та інш. п/осв. приладь.

7. Виписати на всі осередки газету «Комсомолец України» та журнал «Молодняк».

8. У подальшому періодично надсилати видання вид-ва «Молодий Большевик».

9. Надіслати для демонстрування кінофільми Харківського кіно-робмолу «Накипи» та «Комсомолія Харківщини».

10. Мобілізувати на постійну культроботу трьох комсомольців студентів 4-го курсу інститутів Ком. освіти, соцвиху та профосу.

Піднести перед НКО клопотання про відпуск їх з учоби з тим, аби вони закінчили ВИШІ в порядку екстернату.

11. Надіслати навесні Харківський ТРОМ на місяць для обслуговування українських районів.

12. Улаштувати влітку культпохід Харківського комсомолу до всіх селищ районів, що їх узято на буксир.

13. Розробити та популяризувати туристичний маршрут до Казакстану та організувати кілька туристичних мандрівок робітничої та селянської молоді Харківщини.

14. Поставити перед «Молодняком» питання про заснування в Казакстані філії «Молодняка» надіславши влітку для розгортання роботи бригаду молодняковців.

15. Усі видання ХМК ЛКСМУ надіслати до осередків «підбуксирних» районів.

16. У день відкриття міської конференції ЛКСМУ надіслати аеропляном на 1 міс. буксирну бригаду в складі 12 осіб (1—МК, 1—«К. У.», 1—молодняківець та 9 робітників ударників, що активно беруть участь у культроботі).

Розробити докладний план роботи бригади.

17. Разом з НКО та Укртурсе організувати екскурсіо-семінар для 25 чоловіка українських комсомольців Казакстану: Харків—Київ—Дніпрельстан, приурочивши виїзд до повернення буксирної бригади.

18. Після повернення буксирної бригади видати брошуру про Казакстан.

19. Видати спеціальну брошуру про роботу Харківського Комс. для розповсюдження в «підбуксирних» районах.

20. Звернутись по допомогу в усій роботі до ВУЦВК'у, ЦК ЛКСМУ, НКО, ХМПК, М'ськради та М'ськпрофради.

21. Утворити штаб культурного буксиру в складі т. т. Клугман, Кавдельман та Бутько.

22. Викликати Київську організацію ЛКСМУ на взяття на буксир 3 районів та на соцзмагання щодо культбуксиру.

23. М'ськ. Бюрові КДР проробити питання про участь у культбуксирі піонер-організації.

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАРАДА ЛОЧАФ'у.

15—17 січня ц. р. в Харкові відбулася 1-ша Всеукраїнська нарада Укр. ЛОЧАФ'у. На нараду прибули представники всіх філій ЛОЧАФ'у, що існують на сьогодні—Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської, Житомирської, Полтавської, Миколаївської, а також активні військорови харківської залоги. Всі ці філії об'єднують щось 150 письменників, що служать у війську, а також цивільних.

В ґрунтовній доповіді «Про бойове підготування Червоної армії та завдання літератури» начальник Політуправи УВО тов. Хаханьяк підкреслив ту відповідальну роль військової літератури, що вона має відігравати в ознайомленні нашої людности з життям Червоної армії та воєнною небезпечкою насьогодні.

Літературне об'єднання Червоної армії й фльоти (ЛОЧАФ) організоване на Україні лише 5 місяців тому і тому великої роботи покищо не розгорнуло. Нарада вислухала доповідь голови ЛОЧАФу тов. Щербини про роботу на поточний рік. Констатовано, що ми ще не маємо справжніх художніх творів про Червону армію, а те, що написане, не відповідає завданням. Отже, треба врахувати «прорив» у цій галузі і ліквідувати його, а для цього цивільні письменники мають добре підготуватись і вивчити життя Червоної армії.

Про видавничі справи ЛОЧАФу зробив доповідь т. Патак. Державне видавництво «На варті» видаватиме щомісяця альманах «На чатах», де друкуватимуться твори членів ЛОЧАФу, та двотижневий ілюстрований червоноармійський журнал «Червоний Боець». Якщо буде багато матеріалу, то можна буде видавати щомісячний журнал, як орган ЛОЧАФу.

16 січня в «Будинку літератури ім. Блакитного» відбулася зустріч харківських письменників з членами ЛОЧАФу. На зустрічі зробив доповідь «Про майбутню війну» начальник штабу УВО т. Пугачов. Письменники з захопленням сприйняли доповідь т. Пугачова і викликали один одного на соцзмагання. Наприклад, в наслідок взаємних викликів, до липня цього року мають написати повісті, романи й п'єси такі письменники — Пани, Ірчан, Слісаренко, Кириленко, Кальницький, Патак, Микитенко та багато інших.

Закінчилась нарада 17 січня, ухваливши резолюції на доповіді.

Тепер усі філії ЛОЧАФу готуються до п'ятидесятирічного ювілею Наркомвійськмор СРСР т. Ворошилова та до тринадцятих роковин Червоної армії. Члени ЛОЧАФу, ті що брали участь у громадянській війні разом з т. Ворошиловим, дадуть свої спогади. Буде видано кілька спеціальних літсторінок у центральних газетах та зокрема в «Літературній газеті».

Разом з тим усі філії ЛОЧАФу в порядку поточної роботи виявляють активних військорів, щоб готувати з них письменників, які зможуть правдиво показати силу, міць і досягнення нашої Червоної армії і тим заповнити велику прогалину військової тематики в нашій літературі.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ.

Шановний товаришу редакторе!

Прошу надрукувати у вашому журналі таке:

12-XI-30 року в «Комсомольці України» до літературної сторінки Харківської групи «Молодняк» вміщені коментарі М. Віленського — Наші зауваження до літсторінок «Молодняка».

Не вдаючись до складання каталогу помилок і недоречностей памфлету М. Віленського, хочу спростувати найпринциповіші політичні обвинувачення, безпідставно нав'язувані Харківській групі «Молодняка» й окремим її товаришам.

Слово «Зауваженням» т. Віленського:

1. «На шпальтах інших газет та журналів виступають товариші — Ткачук, Момот та інші, що на думку деякого з молодняківців є класовими ворогами пролетаріату, але для пролетаріату вони бійці його армії».

Тов. Віленський, хто з молодняківців робив хоч натяк, що Ткачук, Момот і Первомайський, вороги пролетаріату? Хто, де й коли? Адже це сказано досить недвозначно. Не можна ж припускатись такої стилістичної «вільності»!

2. «Ми з обуренням відмічаємо шовіністичний випад в постанові Харківської групи «Молодняк» проти т. Джамішвілі».

Мова очевидно йде про такі рядки нашої статті:

— «Ала, ала — крикнув би Джамішвілі» і т. д.

В нашій статті тут є помилка, що її допустилась група, оскільки це дає привід порізному тлумачити ці рядки. Але ґрунтуючись лише на цьому і безпідставно «приписувати» шовінізм цілій організації, це вже, пробачте, «політична короткозорість», за модним висловом автора «зауважень».

Не так оцінюють «Молодняк» представники братніх нам ВОАПР'івських пролетарських організацій Закавказзя та Татарстану.

Ось що пише Беніто Буачідзе, перший секретар Закавказької асоціації пролетарських письменників, який провадив на Закавказзі непримиренну боротьбу з так званою «ста-

туловщиною»—літературною агентурою Ломінадзе, та Гумер Галієв, керівник татарської пролетарської літератури. Оцінюючи пост-скрипту статті Віленського,—пишуть:

«Ознакомившись со статтей «Молодняка» в «Комсомольце України» от 12 ноября, и со статтей тов. Віленського и пост-скриптумом, в котором группа «Молодняк» огульно совершенно бездоказательно и неуместно обвиняется в шовинизме, выпадє против т. Джамишвили, считаю это обвинение непонятным».

13-XI-30 г.

Бен. Буачидзе.

і далі:

«Ознакомившись со статтей в «Комсомольце України» группы «Молодняк» от 12-XI-30 г. я абсолютно не нахожу в этом выступлении какого бы то ни было шовинизма и поэтому считаю, что обвинение на этой основе со стороны Віленського совершенно не обосновано, как это подтверждает т. Буачидзе».

Гумер Галієв.

13-XI-30 года.

3. Тов. Віленський припустився перекручень у цитуванні т. Крижанівського й мене. Про це вже тов. Крижанівський писав у 12 числі «Молодняка». Мушу тепер викрити «крамолу» в цитаті з мого інтерв'ю.

У мене: «Нова продукція «Молодняка»—в ногу з ударними темпами п'ятирічки».

У Віленського: «Нова продукція «Молодняка» іде в ногу з темпами п'ятирічки» (підкреслюю— І. Г.).

Як бачите, слово іде вставив мені тов. Віленський з власної ініціативи, завдяки чому змінюється зміст цитованої фрази. У мене ця фраза звучить як наше гасло, в

перспективі. У тов. Віленського звучить конкретно і ніби підкретлює вчорашній і сьогоднішній стан літпродукції «Молодняка».

Визнаючи конкретність, категорично протестую проти такої «конкретизації» моїх думок, бо таке цитування дає привід «крити» мене тов. Рашмаділову в «Харківському Пролетарі» від 6-I-31 року. Характерно, що т. Рашмаділов бере цитату у Віленського, а не з мого тексту, не зважаючи на те, що мого інтерв'ю надруковане в тому ж числі «Комсомольця України».

Такими методами цитування користується т. Віленський.

«Такі звички треба розпеченим залізом випікати в наших лав» (А. Хвиля).

4. Після цього—нагадування про методи критики А. Ключі звучить з уст тов. Віленського не авторитетно.

Варто нагадувати помилки товариша, щоби виправити їх, але для чого безцідставно таєрдити, що Ключя і в статті «Принципи спекуляції на Донбасі» (Сталіне, «Молодий Робітник») припустився таких же помилок? Адже ж т. Ключя, цитуючи, не перекрутив віршів Первомайського. Де ж тут самокритика? Це ж звичайнісінький наклеп!

**
*

Причиною цього листа сталося те, що за останній час дехто, характеризуючи «Молодняк», посилається на статтю т. Віленського (наприклад, згадуваний тут т. Рашмаділов). Крім цього, неспростовані обвинувачення Харківської групи в шовінізмі та інші дають підстави гадати, що Харківська група справді має такі «пріхи».

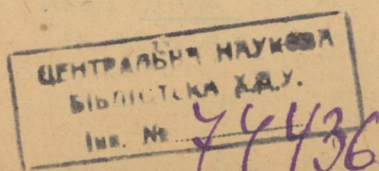
З доручення групи—секретар Харків—«Молодняка».

Ів. Гончаренко.

З М І С Т

Стор.

О. Бойченко — На фронтах п'ятирічки (доповідь генерального секретаря ЦК АКСМУ на VIII Всеукраїнському з'їзді комсомолу)	3
М. Шеремет — Рапорт „Молодняка“ VIII Всеукраїнському з'їздові комсомолу	27
К. Маренко — Вугільний Перекоп	34
Анатоль Патяк — Рейд	35
Микола Шпак — Робфаківський суботник	49
Вол. Ускач — Комсомолія співає	52
Ол. Грін'юв — „Не фунт ізюму“	53
Ян Лисогорко — Порив	84
Червоний Козак — Хуртовина	86
М. Андрущенко — Цистерни	97
П. Поліщук — Лист	97
І. Здоровець — Спогади довічного каторжанина	98
І. Микитенко — Пролетарська література України на інтернаціональному фронті	113
Серед книжок та журналів: Олена Журлива. „Багряний світ“ — Г. Гельфандбейн; Н. Щербина. „Гомін Буднів“ — Г. Г.	136-138
Літературно-мистецька хроніка: У боротьбі за білоруське напововство — І. Лімановський; Ухвалення секретаріату ХМК АКСМУ у питанні про культурне обслуговування української людности Казакстану; Всеукраїнська нарада ЛОЧАФ'у; Лист до редакції	139-143

ДО ВСІХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ЖУРНАЛУ
„ТРАКТОР“

ВИДАВНИЦТВО
„СІЛЬСЬКО - ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЛЕТАР“
СПОВІЩАЄ ВСІХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ЖУРНАЛУ
„ТРАКТОР“, ЩО ВИДАННЯ ЖУРНАЛУ
„ТРАКТОР“

З 1-го СІЧНЯ 1931 РОКУ
ПЕРЕДАНО
ДО ВИДАВНИЦТВА

„РАДЯНСЬКЕ СЕЛО“

„ТРАКТОР“ — ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ЖУРНАЛ
— СІЛЬСЬКО - ГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ —

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на місяць — 15 коп.; на рік — 1 крб. 80 коп.

Щоб покращити якість журналу, краще оформити його художньо та літературно і т. інш., передплату на журнал „Трактор“ збільшено з 10 коп. на місяць до 15 коп.

УВАГА. Передплатники, що надіслали передплату по старій розцінці на журнал „Трактор“ разом з газетою, або окремо, одержуватимуть журнал протягом всього часу без доплати. Зі всіма питаннями щодо передплати та про неодержання журналу звертатись на таку адресу: Харків, Пушкінська вул., № 24 — „РАДЯНСЬКЕ СЕЛО“.

Передплату на „Трактор“ приймають всі поштові установи й листоноші.

ВИДАВНИЦТВО „С.-Г. ПРОЛЕТАР“
ВИДАВНИЦТВО „РАДЯНСЬКЕ СЕЛО“